

A FERENCES OBSZERVANCIA ÉS AZ 1514. ÉVI PARASZTHÁBORÚ. EGY KÓDEX TANÚSÁGA

I. Bevezetés

Néhány támpontot már eddigi forrásismereteink is nyújtottak arra nézve, hogy a ferences rend szigorúbb (obszerváns) ágának valami szerepe lehetett az 1514. évi parasztháború körül. A pápai keresztesbulla kihirdetésekor, április 9-én, a budai Szent György téren, a magyar obszervánsok előljárója (helytartója), Dézsi Balázs volt a tolmács.¹ Ma már, hogy a parasztháború készülő oklevéltára jóvoltából teljes szövegében ismert és kiadásra vár ama két döntő jelentőségű parancs, amelyekkel Bakócz Tamás esztergomi érsek pápai legátusi minőségében felfüggesztette (május 15), majd végleg visszavonta (május 24) a kereszteshad szervezését, a kezdeti körülményekről is többet tudunk, mint az eddigi feldolgozások.² Eleinte, április 9-t követően Budán és Pesten Bakócz érsek biztosai (*commissarii in Budensi et Pesthiensi civitatibus*) hirdették meg a keresztes hadat, akik azonban kezdetben éppen nem a ferencesek közül, hanem Bakócz kíséretéből, Rómából vele együtt érkezett papokból és esztergomi környezetéből kerültek ki, s magának az érseki oklevélnek szavaival „igen kevesen voltak”.³ E kíséret tagja lehetett az a bizonyos

¹ Egy feltehetően szemtanútól származó közel egykorú kéziratban (*Bécsi Kódex*, 273.): „Et archiepiscopus Strigoniensis...Bude in platea Sancti Georgii martyris in Domica Palmarum per quendam episcopum latine interpretante fratre Blasio ordinis Sancti Francisci de obseruantia predicare fecit...” E *frater Blasius* azonosítására vö. Karácsonyi, I. 370.

² Az 1514. évi parasztháború oklevéltára Fekete Nagy A. mintegy két évtizedes gyűjtése és előmunkálatai alapján Érszegi G., Kenéz Gy. és Solymosi L. szerkesztésében készen áll és kiadásra vár. A kéziratot annak egyik lektoraként volt módomban használni; felhasználásáért e helyütt is köszönetet mondok. Minthogy a közlendő okleveleknek végleges sorszáma még nincs, a lehető legösszevontabban megadom a lelőhelyet, majd az utána következő (*Oklt.*) utalással jelzem, hogy a szöveget a kézirat alapján volt módomban használni. — Bakócz máj. 15-i oklevele: Kassa v. lt., Suppl. H. 300. (*Oklt.*). A máj. 24-i parancs: Leleszi kápt. orsz. lt., A. a. 1514, 11. és Dl. 82 401 (*Oklt.*). Az előbbi csak a Kaprinay-féle másolatokból, hiányos és pontatlan szöveggel, ill. értelmezéssel volt ismeretes az irodalomban (vö. Márki, 104.); az utóbbi csak hiányos magyar fordításban volt hozzáférhető (Török közlése nyomán pl. Márki, 198—199.; tévesen máj. 23-ra téve.)

³ 1514. máj. 24. (l. előző jz.): „Noveritis, quod...nos in quadragesima proxime transacta [febr. 28—ápr. 15] ...cruciatam...publicari per commissarios nostros in Budensi et Pesthiensi civitatibus feceramus...”. Alább: „per commissarios nostros in dictis civitatibus Budensi et Pesthiensi, qui pauci admodum fuere...” E budai és pesti *commissarii* mind ebben, mind a korábbi, máj. 15-i oklevélben fogalmilag szembenállnak a ferences biztosokkal. — Bakócz érsekkel szép számú itáliai kíséret érkezett 1514. márc. 23-án Budára. L. Suriano követjelentését márc. végéről (*Sanuto*, I Diarii, XVIII. 174.), továbbá W. Tierner máj. 8-i levelét: „vnsser patriarch von Gran hat vil gueter legaten vnd pischolff mit imb pracht vnd doctores von Rom” (Selmechánya v. lt. 454. *Oklt.*) és Zuanne aug. 11-i összefoglalóját: „a di 23 marzo, zonse de qui el cardinal Strigoniense con bella compagna...” (*Sanuto*, XIX. 15.) — A *Bécsi Kódex*ben említett püspök valószínűleg Simon modrusi püspökkel azonos, aki április 3-án Budán mint „iudex et executor ad infrascripta specialiter requisitus” átiratta a pápai keresztesbullát (Dl. 82 390, *Oklt.*). E körhöz tartozott nyilván az a

olasz püspök (alighanem Simon modrusi püspök), akinek április 9-én Dézsi Balázs a tolmácsa volt. A keresztések gyülekezése azonban kezdetben vontatottan haladt. Április 24-én, midőn Bakócz beiktatta Székely (Dózsa) Györgyöt tisztébe, a fővárosban még csak néhány százan voltak fegyverben, vidéken pedig a püspökök nem lelkesedtek a kereszteshadjáratért.⁴ Alighanem ez utóbbi körülmény készítette az érseket arra az elhatározásra, hogy a bulla kihirdetésével és a kereszteshad szervezésével való teendőket a fővároson, valamint Erdélyen kívül egész Magyarország területére nézve annak a szervezetnek a tagjaira, mint különleges biztosaira (*commissarii in hac parte presertim extra civitates Budensem et Pesthiensem per nos specialiter deputati*) ruhazza át, amelynek egyébként védnöke volt, s amely egyedül rendelkezett e téren országosan mozgósítható szervezettséggel és hagyományokkal: a ferences rend obszerváns ágára.⁵ Nem tudjuk, pontosan mikor született meg ez az elhatározás; abból a körülményből azonban, hogy a ferencesek magyarországi biztosi hatásköre az érsek okleveleiben mindig együtt kerül említésre Várday Ferenc püspök erdélyi megbízásával, ez utóbbi pedig április 25-én következett be,⁶ kétségtelen, hogy legkésőbb április 25-én, esetleg már valamivel hamarabb (legtágabban véve mindenesetre április 9—25 közt) születhetett meg. Hogy az obszerváns rendtartomány csakugyan megmozdult, arra közvetett módon utal a tény, hogy mintegy két hét leforgása alatt, május 8-ig 15 000 főre emelkedett a Pest melletti kereszttestábor létszáma, május vége felé pedig az egész ország területén 30—50 000 főre becsülték az akkor már felkelésbe átforduló kereszties csapatok összlétszámát.⁷ Közvet-

paviai Betinus de Comitibus pápai protonotárius, Bakócz ügyhallgatója is, akinek június 15-i értékes beszámolóját ismerjük a felkelés kezdeteiről. MTT 13 (1867), 250—252. — Bakócz esztergomi környezetéből ide tartozott a *Stauromachia* későbbi írója, Taurinus is, aki Budáról ápr. 18-án írta Vadianushoz: „...etiam continuis reverendissimi domini mei, domini cardinalis et legati etc. negotiis ceterisque id genus legationis nostrae inevitabilibus officiis praepeditus” nem jutott mostanában levélfírásához. E. Arbenz, Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen. Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte 24 (1891), 118.

⁴ Az elsődleges források (egykorú és közel egykorú tudósítások, korai feldolgozások és emlékiratok) Dózsa kinevezése idején nem tudnak nagy tömegről, sőt egybehangzón arról vallanak, hogy a létszám csak ezután (ápr. 24 után) növekedett váratlan gyorsasággal. Figyelemre méltó, hogy két egymástól független jó forrás 300-as létszámról tud: „trecenti enim fere ab initio nomina dede-rant, sed paulatim multitudo crevit...” *Bartholinus*, D ii lev.; „et in momento tricenta equites tererunt proximus” *Szerémi*, 59.

⁵ Az itt kiemelt szövegrész előtt Bakócz május 15-i parancsában: „fratres ordinis minorum divi Francisci de observantia commissarii...” stb., majd alább megismételve „fratresque ordinis minorum de observancia, quos tantummodo precipue extra dictas civitates Budensem et Pesthiensem, et non alios, commissarios in hac parte fecimus speciales...” A szöveg mindkét helyen kiemeli, hogy egyidejűleg *in Transilvania* e feladatkört az erdélyi püspök és az általa kinevezettek nyerték el. — Közismert, hogy 1456-ban Carvajal legátus, ill. Kapisztrán János irányításával kizárólag az obszerváns ferencesek toborozták a Belgrádnál győző kereszteshadat. Hogy az 1500-as évek elején mind a jubileumi búcsú kihirdetése, mind a tervezett — de meg nem valósult — kereszteshadjáratok körül a *commissarii et speciales delegati* szerepköre az obszervánsoké volt, arra nézve éppen az alább tárgyalandó kódex tartalmaz több iratot.

⁶ Várday Ferenc püspök ápr. 25-i kinevező oklevele Erdély területére nézve helytartói, ill. allegátusi jogkörrel (*locumtenens seu vicelegatus generalis*) régóta ismert: Tudománytár 1842. 11. köt. 255—57.

⁷ W. Tierner levele 1514. május. 8: „...vnd als man sagt, das pis auff den tag dato des prieffs iber die XV tausentd man, die das kreicz habn auffgenumen, vnd das folckh laufft erst recht zue”. Selmezbánya v. lt. 454. (*Oklt.*) — A május második felére vonatkozó egykorú országos becslések 30—50 000 közt mozognak. Ide tartozik mindenekelőtt a Veglián át Velencébe érkezett hír 30 000-es adata (*I Diarii di Sanuto*, XVIII. 340.), a Rómán át Velencébe jutott hír 40 000-es adata (*uo.* 350.; ez Wenzel közléséből hiányzik) és a *Wunderzaichen* május 25-i levelének 50 000-es becs-

lenül mindeddig egyetlen forrás, Thuróczy Miklós erdélyi alvajda levele nyújtott támpontot a ferencesek konkrét szerepéhez: Erdélybe menekülő nemesek beszéltek el, hogy a keresztesbullát a váradi gvárdián juttatta be Erdélybe (tulajdonképpen „szabálytalanul”, mert mint láttuk, e jogkör Erdélyben a püspököt illette volna meg), másfelől pedig a vízaknai kamarások adtak egy példányt a szászvárosi gvárdiának, aki azt mindjárt ki is hirdette.⁸ Ugyanakkor azonban egy szemtanú budai beszámolójából meg arról értesülünk, hogy a bulla végleges visszavonását követő napon, május 25-én részben éppen a budai ferencesek feladata volt a kereszteshad feloszlata, s a felháborodott tömeg Budán a ferencesek Szent János kolostora (későbbi Várszínház helyén) és a dominikánus Szent Miklós kolostor előtt tüntetett, csalódottan fakadt ki a barátok ellen („nem akarunk többé hinni a prédikációitoknak...”), két szerzetesnek alig sikerült megmenekülnie a lázongók dühe elől.⁹

Ezek az eddig ismert forrasszerű támpontok azonban elszórtak, bizonyos mértékig egymásnak ellent is mondanak, s mind máig pusztá feltevések kötötték össze azzal az utolsó eddig ismert ténnyel, hogy a parasztháború lezajlását követő első, Budán megtartott helytartói káptalan (1515. május 27.) határozatai közt nyomaték-kezeléssel szerepel a rendelkezés: ezután pedig „egyetlen barát sem veheti fel, adhatja vagy prédikálhatja a keresztet a tartományi helytartó engedélye nélkül”, amint azt a rendi regulák, és különösképpen X. Leó pápa keresztesbullája előírták. „Ha bárki ellenkezőleg cselekedne, a prelátusok döntése szerint börtönöztessék be”. Majd következik a vétkes fráterek vallatásának és büntetésének részletes szabályozása.¹⁰ Ha a fentiek alapján nem is kétséges, hogy a kereszteshad április végi—május eleji szervezésében az obszerváns ferenceseknek jelentős szerepük lehetett, magyarázatra vár az a sajátos kettősség, hogy a májusi fordulat után ugyanaz a szervezet kap megbízást a készülő parasztháború lefegyverzésére, amelyből — legalábbis e legutóbbi forráshelyből sejtethetőleg — a felkeléssel rokonszenvezők, sőt netán annak aktív részesei is kikerültek.¹¹ A kérdésnek megvan a maga eszmetörténeti aspektusa is. Az újabb kutatás figyelmét nem kerülte el a parasztháború ideológiája egyik lehet-

lése. A „régii cseh annalisták” szövegében megőrzött II. Ulászló-féle május végi levél 40 000-es országos létszámot tartalmazott; ez a leghitelesebb egykorú „hivatalos” becslés. (Scriptorum Rerum Bohemicarum Tom. III. Pragae 1829, 360.) Az elbeszélő források létszámadatai részben ezek merőben másodlagos megismétlései, részben későbbi — júniusi — becslések (60 000, 80 000 stb.) visszavetítései a kezdetekre, részben olyan félreértések (mint pl. *Istvánffy*, 41b), hogy már a pesti táborban összegyűlt volna 40 000 ember. Márki S. *minden forráskritika nélkül, s annak figyelembevételével, hogy az adatok mely időpontra vagy helyre vonatkoznak, ugyancsak a pesti kezdetekre vonatkoztatva sorolja fel — egyébként hiányosan — a forrásokban található számadatokat (Márki, 93—94.).

⁸ 1514. jún. 7.: „...eramus revera edocti per nobiles fugitivos parcium Hungarie, ipsas bullas per quardianum Waradiensem fore introductas...” stb. Székely Oklevéltár V. Szerk. Szádeczky L. Kolozsvár, 1896, 48.

⁹ Az *Ain groß Wunderzaichen...* c. több kiadásban (Augsburg, Nürnberg, München 1514. jún.—júl.) ismert röplap első részében, amely egy Budáról írt május 25-i levél szövegét tartotta fenn (a levélíró tudósítása szerint „vor zwayen tagen” vontá vissza Bakócz a keresztet, ami — május 24 — a középkori napszámolás szerint tulajdonképpen „előző napot” jelent): „Noch der creützer halb hat sich auff datum frwe in zweyen vngerischen klöster hye verlaufen, das sie auß beuelch des cardinals das creütz widerrüffen...haben...”, majd következik a kolostorok körüli tumultus és lázongás érzékletes elbeszélése.

¹⁰ Batthyány, Leges, III. 668.

¹¹ A ferencesek kiemelkedő szerepét a keresztstoborzásban az itt körvonalazott adatbázis alapján hangsúlyozta már Fekete Nagy A. kéziratos monográfiája átdolgozása kapcsán Barta G., *Parasztháború 1514-ben* (Gondolat K.). Budapest 1973, 61—62. Jó intuícióval mutatott rá az 1515.

séges eszmei forrásaként az az erőteljes társadalombírálat, amely forrásszerűen mindenkinek előtt éppen a ferences obszervancia két kiemelkedő személyiségének, Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a prédikációminta-gyűjteményeiben jelentkezik. E gyűjtemények alig több mint egy évtizeddel a parasztháború előtt jelentek meg ismételten nyomtatásban, s rendeltetésük szerint közkezen forogtak. De szolgáltatatható-e építőköveket egy végeredményben eretnek jellegű és antifeudális ideológiához — ahogy a felkelő parasztok elképzelései már május végén, júniusban kifomálódtak — egy olyan eszmerendszer, amely eredendően mindenféle eretnekiség leküzdését szolgálta, s amelynek társadalomkritikai elemei is funkcionális értelemben a feudális rend egyensúlyának fenntartását célozták (még ha ezt a belső megújulás eszközeivel kívánták is elérni)? Lényegében véve e meggondolás alapján fogalmazódott meg az a vélemény, hogy a ferences eszme kör nem egyéb, mint szerzetesi demagógia, amelyhez a parasztháború ideológiája közvetlenül nem kapcsolható.¹² Egy másik álláspont viszont határozottabban emelte ki az elbeszélő források egy-két utalását, amelyek a fenti elszórt adatok összekapcsolására alkalmasnak tűntek fel (főként a Taurinus által Dózsa szájába adott második beszéd kezdősorait: efféle beszédeket ifjúkorában a „kámzsás barátoktól” hallott), egyszersmind pedig rámutatott, hogy a ferences obszervancián belül sejthető e korban egy spirituális-misztikus mellékáramlat is, amely Petrus Olivi tanaiból (elsősorban Apokalipszis-kommentárjaiból) kiindulva radikális-khiliasztikus érvekkel erősíthette a keresztes parasztok „kiválasztottságának” gondolatát.¹³

A kérdés mindenképpen fontos, sőt kardinális jelentőségű, hiszen kettős értelemben is — mind köztörténeti, mind eszmetörténeti szempontból — a parasztháború geneziséét érinti. Miképpen alakult át az áprilisi kereszteshad május folyamán felkelők hadseregévé? Éppen e kritikus hetek fejleményei eddigi tudásunk szerint homályosak, az ismert források vallomásai épp e vonatkozásban feltűnően ellentmondóak. Mi volt az az eredeti eszmei töltet, amely már a kezdeteknél elmozdította a keresztes eszme körét az antifeudális célok megfogalmazása irányában? E vonatkozásban mindaddig kénytelenek voltunk feltevésekkel beérni. S végül, milyen szerepet játszott e mozgásban a magyarországi ferences obszervancia?

A vázolt támpontok és egyéb — részben eddig is ismert, részben ismeretlen vagy figyelemben nem részesített — forráshelyek összefüggésének felismeréséhez, az elszórt adatok közt tágongó új forrásszerű kitöltéséhez, nem utolsósorban pedig a jelenségek mögöttes tágabb háttérének felismeréséhez segít hozzá az Országos Széchényi Könyvtár egy kódexe (Cod. lat. 432.). E jelentéktelen külsejű, kis formátumú kézirat mind máig elkerülte a kutatók figyelmét, noha Bartoniek Emma már több mint három évtizede meghatározta, röviden leírta, eredeti címe nem lévén, címmel látta el (*Formularium in usum Ordinis Fratrum Minorum regularis observantiae*

évi konstitúciók sejtethető háttérére Nemeskürty I., *In signo crucis*. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. *Vigilia* 37 (1972), 595—599. — ami annál is érdekesebb, mert a szerző csupán egy részét ismeri azoknak az adatoknak és érveknek, amelyek eddigi ismereteink szerint is igazolják a ferencesek részvételét a parasztháborúban. Interpretációiban mindenesetre túloz. Nincs oly forrásunk például, amely megengedne ilyen értelmezéseket: „a rendfőnök kénytelen volt szigorú intézkedéseket hozni, hogy szerzetestársai lefejtsék öltözetükről a rég megtorolt... keresztsháború jelét, a csuhájukra varrott keresztet”; a megtorlás után is sok ferences „viselte dacosan és konokul, sőt kihívóan ...a kereszt jelét”. (uo. 595.)

¹² Székely Gy., A Dózsa-parasztháború ideológiájához. *Századok* 95 (1961), 477—479.

¹³ Kardos T., A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955, 375—376, 381.

in Hungaria), s megállapította keletkezésének *terminus ante quemjét* is (1525).¹⁴ Eléggé érthető egyébként, hogy e kódex nem kapcsolódott be a kutatás áramkörébe. Bár a 17—18. század fordulója körül — mint látni fogjuk — még a szerzetesek birtokában, sőt használatában volt, feltehetően hamarosan magánkézbe került, lappangott, míg 1934-ben a könyvtár egy antikváriustól meg nem vásárolta.¹⁵ Nem ismerhették tehát sem a 18. századi — részben kézíratos — ferences rendtörténetek, sem Karácsonyi János, akinek két kötetes rendtörténete egy évtizeddel a kódex felbukkanása előtt jelent meg (1924); azóta pedig érdemleges forráskutatás e tárgykörben nem folyt. De érthető e kódex rejtőzködése azért is, mert az egyébként is szerény küllemű kis kötetben a tartalmi vonatkozások is mintegy a formulás célzat mögé „elrejtve”, jórészt dátumok, nevek nélkül fenntartott szövegekben lappanganak, ahonnan e vonatkozások olykor nem kis fáradsággal fejthetők ki. Kifejtésük viszont megéri a fáradságot, mert ezáltal nem csupán — váratlanul — 1514 problematikájához kapjuk meg itt-ott a kulcsot, hanem egy olyan szervezet későközépkori történetére nézve jutunk számottevő forráscsoporthoz, amelynek egyháztörténeti, sőt tágabban művelődéstörténeti jelentősége fő vonásaiban ismert.¹⁶ Ezen túl pedig, minthogy maga a kódex egy késő középkori forrástípus olyan sajátos kiágazását képviseli, amely a maga nemében egyedülálló (egy szerzetesrend belső írásbeliségének igényeit szolgáló formuláskönyv), szerepe nem korlátozódik arra, hogy a középkor végi írásbeliség egy kevésbé ismert rétegeből tartott fenn számottevő mennyiségű töredékeket, hanem egyszersmind a diplomatikában nyilván nem tartott iratfajtákra is irányítja a figyelmet, jelentősége tehát irattani szempontból sem lebecsülendő.

Más szóval legalábbis négy olyan — a köztörténet, egyháztörténet, eszmetörténet és diplomatika sajátos aspektusaiból kirajzolódó — témakörrel van itt szó, amelyek egymásba átnyúlnak, körvonalaik egymást metszik, s jórészt 1514 történeti problematikájában futnak össze. Minthogy maga a szóban forgó kódex éppen e metszőpontok tájékán helyezkedik el, szinte önmagától kínálkozik a témakörök egybekapcsolására. E körülmény ugyan egyfelől szerencsés, másfelől azonban a feldolgozás szempontjából bizonyos korlátozásokat kíván meg. Ha figyelmünket e metszőpontok találkozásának környékére fordítjuk, már egyszerűen terjedelmi okokból is le kell mondanunk arról, hogy a szóba jövő témakörök külön-külön jóval tágabb körvonalait figyelembe részesítsük. Maga 1514 is csupán e találkozások pontjain kerülhet szóba. A parasztháború kezdeteinek és ideológiája kialakulásának dinamikája természetesen sokkalta tágabb problémakör, semhogy ezúttal átfogására akárcsak kísérletet tehetnénk. Másfelől a ferences obszervancia késő középkori történetére nézve már maga az említett kódex is jóval többet tartalmaz, az itt csak jelzésszerűen érintendő eszmetörténeti vonatkozások pedig (szociális tanok, bizonyos előreformációs jelenségek) bővebb kifejtést kívánnak, mint amire itt egyáltalán mód van. Minderre részleteiben más alkalommal és keretek között kívánunk visszatérni, sőt nem egy vonatkozásban ezúttal kénytelenek vagyunk beérni a *quod est demonstrandum* kényszerű hivatkozási alapjával.¹⁷ Hasonló okokból le kell mon-

¹⁴ Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini Medii Aevi. Bp. 1940, 388—390.

¹⁵ OSzK. Növ. Napló 1934/5.

¹⁶ L. legutóbb összefoglalóan Mályusz E., Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971, kül. 274—304, 354—356.

¹⁷ A tágabb tematikai összefüggéseket, amelyekbe az itt kifejtendők is beilleszkednek, már bemutatam (egyelőre persze szükségképpen csak vázlat formájában) a Magyar Tudományos Akadémian, (nemzetközi Dózsa-ülésszak keretében 1972. szept. 13-án tartott előadásomban. Nyomtatásban megjelent: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 15/11 (1972), 12—39.

danunk a forrásszempontból kulcsjelentőségű kódex szabályszerűen részletes leírásáról és minden oldalú diplomatikai elemzéséről is. E téren is be kell érünk a leglényegesebb vonásokra korlátozódó összefoglalással. „Műhelymunkánknak” (egyes szövegrészek elkülönítése, meghatározása, datálása stb.) csak összevont végeredményeit közöljük, csupán ott térve ki a részletekre, ahol a jelzett együttes tematikai szempontok ezt feltétlenül megkívánják. Végül a kódexnek csak azokat a szöveg-egységeit közöljük *in extenso* a függelékben, amelyek a legközvetlenebb módon a parasztháború történetéhez tartoznak, tehát a parasztháború oklevéltárában a helyük.

2. Ferences obszervancia és írásbeliség. A kódex ismertetése

Ha a ferences rend története jóformán a kezdetek óta magán a renden belül meg-megújuló hasadások története, annak magyarázata az irányzatban rejlő mély ellentmondásban rejlik. A mozgalom egyszerre irányult az egyház belső, spirituális megújítására és az egyház már alapjában nem spirituális jellegű autoritásának megvédésére. A kettős cél nehezen volt összeegyeztethető, főként miután a *fratres minores* kezdetben maroknyi familiája (ahogy még a rendalapító Assisi-i Szt. Ferenc nevezte el őket) néhány évtized folyamán megsokasodott, betagozódott a „világba” és szükségképpen kezdett elfordulni a „Krisztusi szegénység” alapelveitől. Egy ellenzéki kisebbség Itáliában már 1270 táján erőteljesen követelte az őszregulához (1209 ill. 1210, 1221) való visszatérést, s főként Gioacchino da Fiore (megh. 1202) misztikus tanai alapján már a pápai hatalommal is szembe került. Az Itálián túl is terjedő spiritualizmus (*spirituales*) és a mérsékelt irányzat (*communitas*) több évtizedes harciból az utóbbi került ki győztesen: pápai segítséggel kimondták a spirituálisok eretnokségét, felszámolták a szeparatista konventeket, az ellenállókat átadták az inkvizíciónak (1316—18). Alig sikerült — átmenetileg — elfojtani az eretnokségbe áthajló ellenzéki mozgalmat, a renden belül újabb hasadási folyamat kezdődött meg az egyre több ingatlant szerző, nagyobb kolostorokban lakó többség, *fratres conventuales* és kisebb csoportok közt, amelyek kisebb házakba elvonulva, kezdetben remete módon élve, célul tűzték ki a *regularis observantia* elveihez való visszatérést. A közép-itáliai kezdetektől (1330—70-es évek) e reformmozgalom a 14—15. század fordulója körüli évtizedekben egyre szélesedve terjedt át az Alpokon túlra (egyfelől Franciaországba és Spanyolországba, másfelől Bosznián át Magyarország felé), s fokozatosan alakult át belső arculata is. Az „obszervánsok” — ahogy magukat nevezték — egyre inkább feladták a remeteéletet, s a rendi regulák szigorú betartásán túl egyre inkább a világi szférában való hatékonyságra, a lelkipozícióra, a prédikációra helyezték a súlyt, egyáltalán: a válságos egyházi állapotok radikális belső megreformálása lebegett szemük előtt. A fordulat főként az 1420—30-as évektől fogva vált érzékelhetővé, miután az „obszervancia négy oszlopa” (Bernardino de Siena, Alberto de Sarteano, s a magyar történelemben is ismert szerephez jutó Giovanni da Capistrano és Giacomo della Marca) személyében teológiailag képzett és határozott egyéniségek vették át a szervezeten is egységesülő, magán a renden belül fokozatosan önállósuló mozgalom irányítását. A ferences obszervancia aktivitása és megerősödése ugyanakkor a rend egy újabb mély hasadásával függött össze. Az elfojtott, de hamu alatt parázsló spiritualizmus a 14. század végi kezdetek után a 15. század első felében a ferences rend kereteiből önálló és határozott eretnek irány-

zattá erősödött (*fraticelli* mozgalom) és csapott át Itáliából az Alpokon túlra. Ennek legharcosabb ellenfelei és inkvizitorai immár az obszervánsok közül kerültek ki. A ferences obszervancia tehát kétoldalú küzdelemben vált megizmosodó európai áramlattá (s e kettős arculatát tartotta meg a továbbiakban is): egyfelől váltakozó élességű harcot folytatott a rend mérsékelt, konventuális ágával, mint egyfajta „mér-sékelt spiritualizmus” képviselője, másfelől mint a radikális spiritalizmus, a fraticellizmus, s általában mindenféle eretnek áramlat (pl. a huszitizmus) üldözője, az *ecclesia militans* 15. századi legfőbb hadseregét szolgáltatta. E közbülső helyzetéből következően természetesen szüntelenül küzdenie kellett a saját soraiban jelentkező — hol ebbe, hol abba az irányba mutató — divergens áramlatokkal szemben. Mindazonáltal a mozgalom a reformációig szüntelenül erősödött és szervezeten is határozottabb kereteket öltött. Bár a ferences rend egysége elvileg — de csakis a csúcson, a *minister generalis* személyében — fennmaradt, a konventuálisokkal az 1430-as években kiélesedő harcok nyomán, s főként IV. Jenő pápa bullái (1443, 1446) után a rend obszerváns ága (*Familia*, ill. gyakran *Ordo Fratrum Minorum de Observantia* vagy *Regularis Observantiae*) de facto önálló szerzetesrendnek tekinthető. Két nagy rendtartományában (*Provincia Cismontana* és *Ultramontana*) a 15. század második felében csaknem 1200 kolostorban 20—22 000 barát, a teljes — jogi értelemben — szétválás időpontjában (1517) csaknem 30 000 barát élt.¹⁸

A magyarországi obszervancia gyökerei az itáliai kezdetekkel csaknem párhuzamosan, a 14. század utolsó évtizedeibe, a Délvidékre nyúlnak vissza, ahová viszont a mozgalom a boszniai ferences helytartóságból terjedt át. A patarenizmus leküzdésére alapított (1339) *vicaria Bosnae* szerzeteseihez I. Lajos találta meg a kapcsolatot, midőn bulgáriai hódításai idején térítőket keresett (1365—69). Ennek az együttműködésnek az eredménye az első öt kolostor felépítése előbb az Al-Duna vidékén, majd (1369 után) négy további kolostor alapítása a Temesközben, itt már persze elsődlegesen e vidék szerb és román „szkizmatikusainak” térítése céljából. E kolostorok a magyar ferences szervezettől függetlenül a boszniai helytartó, Alverni Bertalan felügyelete alá tartoztak, aki ugyanazt a regulát vezette be, mint amit az obszervancia egyik úttörője, Paolo Trinci honosított meg Itáliában (1368). Ez a magyarázata annak a következő században is élő hiedelemnek (pl. Bernardino d’Aquila krónikájában), hogy az obszervancia a Magyarországra is átnyúló boszniai vikáriában keletkezett. A magyarországi mozgalom délvidéki eredetét őrizte meg különben az a másik — e formában ugyancsak téves — hagyomány, hogy a magyar obszervánsok népszerű középkori „*cseri barát*” megjelölése e korai kolostorok egyikének (Cseri, utóbb elpusztult helység Temesvártól keletre) nevéből ered. (Valójában e szláv eredetű szó az obszervánsok szürke kámzsáját jelölte, azaz: „szürke barát”.) A Délvidék felől terjedt el aztán az obszervancia az ország belseje felé, főként olyan nagybirtokosok támogatásával (Maróthy János, Ozorai Pipo, a Kórógyi, Kusalyi Jakcs, Losonczy stb. család), akiknek kolostoralapításait vegyes lakosságú birtokai-

¹⁸ A ferences obszervancia egyetemes történetére máig/a legadatgazdagabb feldolgozások: Holzappel, H., Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg im Br. 1909.; Heimbucher, M., Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche. I. Paderborn 1933³, kül. 680—718. Jó összefoglalást nyújt Hofer, J., Johannes von Capestrano. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. Innsbruck—Wien—München 1936, 77—141. A fraticellikre Oligier, L., Documenta inedita ad historiam Fraticellorum spectantia. Archivum Franciscanum Historicum 3—6 (1908—1913) köteteiben.

kon a görögkeletiek térítése mozgatta. Majd Zsigmond király is a pártfogók sorába lépett, s a cseri barátok általa már az ország közepén is megvetették lábukat (Visegrád, 1425), hogy aztán Hunyadi János személyében olyan világi pártfogóra leljenek, aki nemcsak maga is több kolostort építtetett fel uradalmain (az elsőt marosszentimrei győzelme emlékére Tövisen, 1442), hanem hatalmával következetesen egyengette az utat, hogy a ferences rend obszerváns ága egyre inkább fölibe kerekedjék a régi, konventuális szervezetnek, sőt részben helyébe is lépjen. Az ő támogatásával adott át Cesarini Julián pápai legátus egy sor konventet, köztük a budait és pestit is (1444) az obszervánsoknak. Az obszervancia rohamos előretörését több egymással összefüggő tényező támogatta. A ferences rend hagyományos (konventuális) ága már régóta nem volt képes szerepét betölteni; az új irányzat, a maga szigorú reguláival, valóban érvényesített szegénységi fogadalmával és ugyanakkor aktivitásával (első-sorban a prédikációs tevékenység felélesztésével) alkalmas volt a nép gondolatvilágának befolyásolására, hiszen a szerzetesség általános elhanyaglásának korában határozott népszerűséget élvezett a nép körében is. Ezen túl Magyarországon e korban két sajátos körülmény követelt meg különös szervezeti és ideológiai hatékonyságot: a nagyszámú „szkizmatikus” lakosság léte (s egyáltalán a katolikus vallást veszélyeztető lappangó vagy nyílt eretnokségek, főként az 1420—30-as évek délvidéki huszitizmusa) és a törökellenes propaganda. E kettő egyébként a kor gondolkodásában sajátos ideológiai egységbe olvadt össze, ahogy a Zsigmond-kor okleveles formulákba merevedett szólama is mutatja: a keresztény hit védelme „a hitetlen törökök és a szkizmatikusok, Krisztus keresztjének ellenségei” együttes leküzdését involválja. A „tévtanok” irtására és tábori papság szerepére a török hadjáratokban leginkább az obszervánsok voltak alkalmasak. Így érthető, hogy a *paupertas* elvét valló és megvalósító obszerváns ferencesek a legnagyobbak, megannyi báró, sőt maga Hunyadi támogatását élvezték. Így volt ez a század második felében is. Mátyás e téren atyja nyomdokain haladt. Nem véletlen az sem, hogy az egyetemes obszervancia két „oszlopa” egyidejűleg inkvizitori és keresztes hadjáratot szervező minőségében tevékenykedett Magyarországon: Marchiai Jakab (1435—37, 1457) és Kapisztrán János (1455—56). A jelzett körülmények magyarázzák, hogy a ferences rend magyar obszerváns ága, amely már a 15. század dereka előtt 25 kolostorral rendelkezett, V. Miklós pápa idején önállósult, kivált a boszniai keretből, megalakult a cismontán rendtartomány részeként az önálló *vicaria Hungariae*, magyarországi helytartóság (1448). Ettől fogva a reformációig a ferences obszervancia az egyedüli dinamikus fejlődő szerzetesrend. Mert bár elvileg — mint mondtuk — a csúcson, a *minister generalis* személyén át fennmaradt a ferences rend egysége, gyakorlatilag az obszervancia önálló rendnek tekinthető már sok évtizeddel ezelőtt, hogy Rómában kimondták a teljes önállósodást (1517). Az obszerváns ferencesek hierarchiája és belső élete, szervezete mindenben független volt a konventuálisokétól. Legkésőbb 1475-ben kialakult a magyar helytartóságnak a török hódításig fennmaradt tíz örkerületre oszló országos szervezete, akkor már 49 kolostorral. A kolostorok száma a továbbiakban — néhány Al-Duna-vidéki kolostor elpusztulása ellenére is — még tovább szaporodott. Egy 1509 körül keletkezett összeírás szerint akkoriban 70 kolostorban 1700 barát élt; s bár az 1510. évi pestis csaknem 400 barátot vitt el, még 1523-ban is 1472 „cseri barát” tevékenykedett az országban. A magyar obszervancia jelzett okokkal magyarázható különös virulenciáját a számok is mutatják: az egész Alpokon inneni kereszténységben (Angliától német földön át Cseh- és Lengyelorszáig) a magyar helytartóság területén volt az összes obszerváns kolostorok

mintegy 34 százaléka, itt élt a szerzetesek csaknem 30 százaléka.¹⁹ A késő középkori fellendüléshez, ami határozott kontrasztban áll az összes többi szerzetesrend hanyatlásával, hozzájárult, hogy a rend vezetését főként Laskai Osvát óta (aki első ízben 1497—99-ben volt helytartó) képzett teológusok és hitszónokok vették át, aki a rend korábban meglehetősen alacsony iskolázottságának színvonalát is felemelték. Minden örkerületben működött egy-egy iskola, Esztergomban és Budán pedig a teológiát is magába foglaló magasabb fokú képzés folyt; itt tanított haláláig (1504) Temesvári Pelbárt is.²⁰

Mint hogy a továbbiakban gyakran szóba fognak kerülni a ferences obszervancia szervezéssel kapcsolatos fogalmak, helyénvaló, hogy azt röviden áttekintsük, úgy ahogy a 15. századi alapokon a 16. század első két évtizedében előtűntünk áll. Noha a magyarországi helytartóság (*vicaria Hungariae*) függetlenségét mind a magyar konventuális provinciálistól, mind a boszniai helytartótól évtizedeken át (1458—1502) az hivatott biztosítani, hogy közvetlenül a rend közös *minister generalis*a joghatósága alá tartozott, e helyzet sok vitára adott alkalmat, ezért 1502-ben ismét az olasz obszerváns rendtartomány (*Familia* vagy *Provincia Cismontana*) részévé vált (ide tartozott még az itáliaiakon kívül a dalmáciai, boszniai, raguzai, valamint az osztrák, cseh és lengyel helytartóság is), miáltal egyedül a Itáliában székelő obszerváns általános helytartó (*vicarius generalis*) felügyelete alá került és a rendszerint három évente valamely itáliai obszerváns kolostorban összegyűlő általános káptalan (*capitulum generale*) határozatainak volt alávetve. A magyarországi szervezet formailag ugyan „helytartóság” volt, ez azonban csupán a ferences rend fiktív egységén belül az obszervancia jogi állását fejezte ki. Valójában már jóval 1517 előtt gyakran tartománynak (*provincia*) nevezték, mint hogy ténylegesen ekként is működött. (A fejlődésnek már csak logikus betetőzése volt, hogy az 1517. évben a római Ara Coeli kolostorban megtartott nagykáptalan kimondta az obszervancia teljes önállóságát, sőt a *minister generalis* is az ő soraikból került ki ezután, következőképpen a rend eddigi helytartóságai *provinciák*, helytartói *minister provincialis*ok lettek, majd ezt követően 1523-ban a magyar tartomány felvette a megkülönböztető „salvatorianus” nevet.) A magyar szervezet élén a helytartó (*vicarius*) állt, aki azonban már az 1510-es években a rendtartomány helytartójának címezte magát (többnyire: X *Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provincie Hungarie vicarius*). Ezért a továbbiakban a valóságot jobban kifejező rendtartomány megjelölést fogjuk használni. A tartomány 70 kolostora tíz örkerület (*custodia*) közt oszlott meg; hagyományos sorrendjükben: esztergomi, (szerém)újlaki, erdélyi, (boros)jenői, (nagy)bányai, ozorai, (sáros)pataki, szlavóniai, (uzsa)szentléleki és szécsényi örkerület. A legnagyobb az erdélyi kerület volt (11 kolostorral), a legkisebb a szécsényi (5 kolostor); a kerületek többségéhez 6—8 kolostor tartozott (a nagyobbak neve *conventus*, a kisebbeké csak: *loca*). A kerületek előjárójának neve ör

¹⁹ Az 1475. évi állapotokra Karácsonyi, I. 347—348. — Egy 16. század eleji összeírás, amely tartalmazza a magyar tartomány kolostorait is (rendkívül eltorzult névformákkal), s egy összesítést („Haec sunt loca Provinciae Hungariae, in quibus...morabantur fratres circiter mille septingenti”) kiadott már Wadding, *Annales* XV. 401—404. Hogy ez feltehetően a ferrarai általános káptalan (1509) alkalmából készült, l. uo. 367, 1. jz. Az összeírást egy olasz szerzetes másolta le különböző eredetiekről („...quorum seriem collegi ex scripturis et relationibus ad capitulum adductis” uo. 405.). Alighanem ez idő tájt készülhetett Magyarországon az az irodalomban eddig ismeretlen összeírás, amelynek másolatát az alább tárgyalandó kódex tartotta fenn, és pedig a cismontán és ultramontán tartományok összesítése (kolostorok, szerzetesek létszáma) után a *Familia Hungarica* örkerületek szerint részletezett kolostorlajstroma formájában (f. 232—234). A névformák itt szabályosak, a kolostorok köre és száma („Summa locorum et conventuum LXX”), valamint az 1700-as összlétszám (f. 232 v) megfelel a Wadding által kiadott összesítésnek. Későbbre aligha tehető, mert az 1510. évi pestisjárványban az adataiban pontos egykorú *Cronica seu origo...* szerint 386 barát halt meg (Toldy, *Analecta* I. 271), s egy 1523. évi összeírás 1472 barátot talált a kolostorokban (Karácsonyi, I. 385.). — A százalékarányokat a *Formularium* összesítései alapján számítottam ki.

²⁰ A magyar obszervancia történetére máig legtöbb adat Karácsonyi J. két kötetes rendtörténetében található (kül. I. 305—376.). L. még Balanyi Gy., *A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön* (Értekezések a tört. tud. köréből 25/10). Bp. 1940. — A Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát mellett (erre nézve l. alább) kevésbé ismert vezéregyéniségekre Timár K., *Ferencrendi hitszónokok a XV. és XVI. században*. Religio 69 (1910), 260—262.

(*custos*) volt, a kolostorok élén gvárdiánok (*guardianus*) állottak. Az összes örök, továbbá a tíz örkerületben választott tekintélyes barátok (*discreti*), az örkerületek vizitátorai, valamint a tekintélyesebb gvárdiánok — mintegy 50 szavazattal rendelkező szerzetes — rendszeresen két évente gyűltek össze a rendtartomány legfontosabb „alkotmányos” gyűlésére, a helytartói káptalanra (*capitulum vicariale*, gyakran már *provinciale*), amely megválasztotta az új helytartót és a rend életét szabályozó határozatokat (*constitutiones*) hozott. A káptalanokat általában megelőzte valamennyi örkerület kolostorainak vizsgálata (*visitatio*). A helytartói káptalan (esetleg rendkívüli gyűlés) bízta meg a helytartót vagy annak biztosát (*commissarius*) és jelölt ki egy-két választott barátot (*discretus*), hogy a már említett itáliai általános káptalanon részt vegyenek és képviseljék a rendtartomány érdekeit. A szervezet egyetlen szálon sem kapcsolódott a ferences rend konventuális (1523 óta „marianusnak” nevezett) ágához, amely a 16. század elején már csak alig 40, egyre csökkenő létszámú barátot magába foglaló, noha javadalmakkal ellátott kolostort mondhatott magáénak.

Az egész központosított szervezet, amely alkotmányos értelemben alulról felfelé épült fel, igazgatásában szigorúan „felülről lefelé” funkcionált. A cismontán általános helytartó írásos rendeletei és az olykor Itáliából érkező általános biztosok (*commissarii generales*) helyi rendelkezései, valamint az általános káptalanok konstitúciói szabályozták fő vonásokban a magyar rendtartomány életét is. Éppígy a magyar tartományon belül a helytartói káptalani határozatok és a helytartó (az örkerületeken belül az örök) rendeletei szabályozták részleteiben a szervezet működését, amit a helytartó által kinevezett vizitátorok és alkalmanként kiküldött biztosok (*commissarii vicariales*) tevékenysége egészített ki, — egészében olyan centralizált működési mechanizmus, amihez hasonló a kor egyéb szerzetesrendjeinél nem létezett (nemcsak a monachális és remete rendeknél, de még a dominikánusoknál sem). Ez magyarázza kódexünk létrejöttét is.

*

A szervezet működése rendszeres és kiterjedt belső levelezést, sajátos arculatú belső írásbeliséget követelt meg. Ebből sajnos jóformán semmi sem maradt korunkra. A rend egykori középkori levéltárának egy csekély töredéke — alig több mint 100 oklevél — átvészelte ugyan a török idők viszontagságait, hogy aztán az újabb korban a gyöngyösi rendházban, legújabbban pedig a budai Mártírok úti rendházban létesült központi Ferences Levéltárban legyen őrzőhelyre, e töredék azonban csaknem kizárólag jogbiztosító okleveleket, főként pápai bullákat, ill. ezek átiratait tartalmazza.²¹ Pedig egykor, a 16. század első évtizedeiben a budai Szt. János konvent sekrestyéjében minden jel szerint számottevően gazdag levéltár volt, amely — minthogy e kor helytartóinak székhelye általában a budai konvent volt — bizonyos értelemben egyfajta „központi levéltár” szerepét játszotta. Erről tanúskodik a Szalkai Balázs által megkezdett rendi krónikának (*Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*) főként az 1510—33 éveket felölelő folytatása, amelynek írója bőven merített e levéltárból, az eseményeket jórészt iratokra támaszkodva adta elő, olykor hosszabb iratokat vagy részleteket (pl. a kor általános káptalanainak határozatait) iktatott közbe, s nem egy helyen konkrétan hivatkozik is a budai konvent sekrestyéjében őrzött iratokra.²² E levéltár elpusztult 1541 után;

²¹ E forrásokot már Karácsonyi J. jórészt kiaknázza (akkor még a gyöngyösi rendház levéltárában) és értékesítette rendtörténetében. Míg a középkori oklevelek csaknem hiánytalanul megmaradtak, a gyöngyösi levéltár néhány fontos késő középkori kézírata időközben elveszett vagy lappang, mindenképp a Szalkai Balázs által megkezdett, s a 15—16. században folytatott rendi krónika (*Cronica seu origo...*), amelynek bizonyos függelékeit Toldy F. már nem adta ki, valamint egy témánk szempontjából minden jel szerint igen fontos kézirat, amelyet Esztergomi Imre szántói gvárdián állított össze 1513—1516 közt (vö. Karácsonyi, II. 576.). — E helyütt mondok köszönetet *Szántó Konrád* (OFM) levéltárosnak azért a lekötelőző készségéért, amellyel lehetővé tette számomra a gyöngyösi Levéltárban való tájékozódást.

²² Pl.: „...prout in his extat notula quedam, facta superinde subscriptione vicarii et definiturum in capitulo Budensi”; „Superinde extant litere memoratorum auditorum in conventu Budensi sigillate per prefatum generalem vicarium”; „...constitutiones ex isto capitulo sunt allate, ut habetur in sacristia Budensis conventus”. *Cronica seu origo*, 285, 292, 296.

nem lebecsülendő töredéke — csaknem 200 irat többé-kevésbé ép másolata — azonban éppen az itt ismertetendő kódexben fennmaradt.

Mindaz, amit már eddig a ferences obszervancia szervezetéről és működési mechanizmusáról felvázoltunk, megmagyarázza, hogy szükség volt olyan fajta formuláskönyvekre, aminőket a királyi kancellária és a hiteleshelyek használtak (s Kovachich M. Gy. és mások jóvóltából részben kiadott formában is ismerünk), s amelyben az adott szervezet működése belső igényeinek és ágazatainak megfelelően kialakult oklevél- ill. iratfajták mintadarabjai egybegyűjtve megtalálhatók voltak. Hogy az obszerváns ferences helytartóság is használt ilyen formuláriumot, már eddig sem volt ismeretlen. Csontos J. leírásából tudunk egy kis formátumú (10×15 cm), 235 beírt levelet tartalmazó kéziratról, amely 1532—35 közt keletkezett, s nagyjából iratfajták szerint csoportosítva egykori ferences levelezés formulárium-célzatú másolatait tartalmazza, jórészt az 1520—30-as évek fordulójáról (a legkorábbi datálható darabja 1520-ból való).²³ Az OSzK Cod. lat. 432. jelzetű kódex nem egyéb, mint ennek mind jellegében és funkciójában, mind formátumában lényegileg megegyező közvetlen elődje.

A kódex 10×14,7 cm formátumú, 236 számozott levelet tartalmazó kis kötet. (A gépi számozás már az OSzK-ban történt. A kötet eredetileg sem lapszámozást, sem bármilyen egyéb numerikus elrendezést nem ismert.) Belső borítólapjai valamely szer-tartáskönyvből vett pergamendarabok, rajtuk a kézirat domináns írójának kezétől származó néhány elmosódott, alig olvasható tollgyakorlat. A kötetet borító fatáblák, rézcsat maradványaival, feltehetően egykorúak vagy közel egykorúak; a félbőr kötésű gerinc és a bordák megerősítése már modern restaurálás eredményei (1958). A kötet, éppúgy mint az imént említett utódja, alakját tekintve *manuale*, nyilvánvalóan olyan rendeltetéssel, hogy a helytartót vidéki útjain elkísérő írnok kis helyen, kármzsája zsebében hordozhassa. Írása több kéztől származó, karakterében egymástól eltérő kurzív minuscula, gyakran erősen rövidített írásmóddal, apró, de viszonylag jól olvasható, gyakorlott tollforgatókra valló betűkkel, a címek esetében meg-nagyobbított írással. Egy-egy lapon általában 16—18 sor foglal helyet. A kötetben öt befűzött kisebb cédula, *cedula affixa*, (f. 71 v) foglal helyet, amelyek beilleszkednek a folytatólagos számozásba (f. 52, 57, 63, 74, 93).

A kéziratnak eredeti címe nincs. A Bartoniek E.-féle meghatározás azonban pontos, az alábbiakban ennek rövidített formáját (egyszerűen: *Formularium*) fogjuk használni. Mint a kor formuláskönyvei esetében általában, ezúttal is arról van szó, hogy a szerkesztők kezük ügyébe eső valóságos oklevelek és iratok szövegét másolták be több-kevesebb rövidítéssel vagy kihagyással a kötetbe oly módon, hogy a másolatok — keletkezésrendjüktől és egyedi tartalmuktól elvonatkoztatva — nagyjából oklevél-, ill. iratfajták szerinti csoportosításban mintadarabokként szolgálhat-tak azonos típusú oklevelek és iratok megszerkesztéséhez. A szövegek épsége a leg-különbözőbb változatokat mutatja két szélső variáns közt. Előfordul ugyanis egy-felől, noha ritkán, hogy teljes vagy csaknem teljes másolattal van dolgunk, amely a protocollum elemeitől (invocatio, intitulatio és inscriptio, salutatio) a dátumsoríg bezárólag ép szöveget tartalmaz, másfelől — ugyancsak nem gyakran — csupán egy-egy szerkezeti elem vagy (főleg missilisek esetében) egy-egy iratból kiemelt, stí-láris szempontból figyelemre méltított részlet (tulajdonképpeni „formulae solennes

²³ Csontos J., A magyarországi sz. ferencrendiek latin levelezője 1532—35-ből a budapesti ferenciek könyvtárában. Magyar Könyvszemle 1880, 51—85.

styli”) került be a kódexbe. A leggyakoribb megoldás azonban e két szélsőség közé esik: a protocollum és az eschatocollum elemei hiányosak vagy egyáltalán elmaradnak, kiesik részben vagy egészben a dátum is, de a contextus jórészt megmarad, oly módon azonban, hogy a szövegben előforduló személy- és helynevek csak kezdőbetűjükkel (pl. *Bla[sius]*, *B[ude]*), sőt többnyire — a formuláskönyvek szokása szerint — *N* vagy *t*+rövidítés (*talís*) betűvel, ill. jellel helyettesítve szerepelnek, egyéb konkrét utalások is olykor helyreállítható, olykor rekonstruálhatatlan módon összevontan maradtak meg. Minthogy azonban, mint látni fogjuk, a szövegek nagyobbik fele lényeges vonatkozásaiban (ide értve a keletkezés évét is) meghatározható, a *formularium* megjelölés csak egyik aspektusból fejezi ki a kódex műfaját. Egy másik aspektusból tekintve a kézirat egykorú — noha több-kevesebb mértékben csonka — másolati könyvként, leveleskönyvként fogható fel (mint ugyancsak általában a kor ismert formuláriumai).

A kódexben hét különböző, de csaknem egykorú kéz írása különböztethető meg. Közülük azonban kiemelkedik egy (*A scriptor*), aki a szövegek csaknem kétharmadát írta, egyáltalán a kódexet megkezdte, nagyobb szerkezeti egységekre bontotta, elejére és végére alkalmi bejegyzéseket eszközölt. A többi író („belépésük” sorrendjében *B, C, D, E, F, G scriptor*), mint látni fogjuk, részben vele egyidejűleg másolt be egy-egy iratot vagy szövegegységet, részben időben folytatta *A* munkáját, de az utolsó is legkésőbb 1525-ben eszközölt bejegyzést. Rajtuk kívül két üresen maradt lapra még a 17. század legvégén, vagy a 18. század elején másolt be egy szerzetes egy-egy szöveget, éspedig már Kassán, jelezvén egyrészt, hogy a formulárium valamilyen mértékben még akkor is használatban volt, másrészt, hogy a kódex osztozott mindaddig az obszerváns ferencesek Budáról több átmeneti állomáson át a morvaországi Hradistyebe, majd onnan Kassára menekített levéltártörődékének sorsában.²⁴ A következő állomásra, Gyöngyöstre azonban már nem jutott el.

Hogy a budai konventben keletkezett, azt az alábbiak minden további nélkül kétségtelenül igazolni fogják. A keletkezés idejét tekintve valamivel finomíthatjuk Bartoniek E. meghatározását, ha megragadunk valamit a folyamatból is. A munkát, mint mondtuk, *A scriptor* nemcsak megkezdte, hanem ünnepélyesebb, nagyobb betűkkel írt címek formájában mintegy be is osztotta a kódexet (f. 2, 60 v, 91 v, 98 v, 128), nagyobb részét ő töltötte ki, majd az utolsó leveleken (f. 231—236 v) éppoly alkalmi, heterogén tartalmú bejegyzéseket eszközölt, mint az első. Hogy ő fektette fel és „tervezte el” az egész kódexet, azt mindjárt az első lapon egy recepthez írt megjegyzése mutatja: *Vel sic alio modo querendo fine huius libelli*; ám aztán meggondolta magát, mégsem a könyv végére illesztette (talán mert időközben már beteltek az utolsó levelek), hanem áthúzta az utolsó három szót, s hozzáírta: *verte folium*, ahol is (1 v) csakugyan megtalálható a másik recept. E scriptor „rendező szándéka” végig megmutatkozik az egész kötetben. Utólag derült ki ugyanis, hogy az előre felosztott terjedelem vagy nem elegendő, vagy utóbb jutottak kezeügyébe valamely iratfajtaéhoz tartozó pótlólagos darabok. Ilyenkor úgy segített magán, hogy a margóra vagy egy már bemásolt irat szövege alá efféle jegyzeteket illesztett: *Litteras obe-*

²⁴ Az egyik egy 1673. évi idézőlevél; a címmegjelölésből (*tunc ministri provincialis*) sejthető, hogy a bejegyzés valamivel későbbi (f. 121 v). A másik egy nyugta (*Quietantia*), amelynek dátuma többszörösen át van javítva, s első pillanatra csakugyan így olvasható: „Datum Budae etc. 1488” [Így Bartoniek i. m. 389.] Ez azonban kizárt, mert egy *N* gvardián „*ab inclyta camera Scepusiensis*” vett fel bizonyos összeget. Ugyanakkor a dátumban szereplő Budae 1686 utánra datálja e másolatot. A felismerhetetlenségig javított szám mögött talán 1718 (1738?) lappang.

dienciales pro commissario ad capitulum generale vide infra post litteras evocatorias ad capitulum (f. 16 v) — ami utalás „alább”, a 81 v foliora — vagy pedig bizonyos jeleket (*signum, figura*) tett ki a margóra, amelyek valahol hátrább megismétlődnek. Pl. *Plura vide infra de hac materia circa signum* (egy háromszög) *in margine* (f. 58). *Vide plura per totum* (áthúzva: *in cedula affixa*) *infra in figura W* (f. 71 v); azaz meggondolta magát, nem cédulát illesztett be, hanem hátrább (f. 139) másolta be a kiegészítést, ahol a *figura W* megismétlődik. *Substitutionem visitoris per mortem alterius in capitulo instituti vide infra in figura* (következik egy fektetett nyíl, f. 72 v); ez utalás a jóval hátrább, ugyanezzel a nyíllal jelölt szövegre (f. 146), és így tovább. Számos ilyen „figura”, előre-hátrautaló jel hálózza be a kódexet, s hivatott az összetartozó szövegek összefüggését fenntartani.

Mikor végezte munkáját ez az író? A *terminus ante quem* elég pontosan megállapítható. Datált szövegei közül a legkésőbbi dátum 1515 (f. 46 v), a datálható szövegek közül 1517 tavasza: *Infrascriptio litterarum clausurarum ad capitulum generalissimum mittendarum* (f. 72 v). A kódex keletkezési időszakában két ünnepélyes nagykáptalan (*generalissimum*) volt: 1506-ban és 1917 pünkösdjén (május 30), mindkettő a római Ara Coeli templomban. Hogy ezúttal csakis az utóbbiról lehet szó, mutatja a szövegben az oklevéladó neve *Bla[sius] vicarius*. Dézsi Balázs az 1517. május 2-i futaki helytartói káptalanon köszönt le tisztéről, utolsó ténykedésével még előkészítve a nagykáptalanon való részvételt. (1506-ban *Egldius de Czegledj* volt a *vicarius*.) Néhány egyéb szöveg (f. 64 v—65) is mutatja, hogy *A scriptor* utolsó másolatai az 1517. évi nagykáptalanra szánt iratokból kerültek ki. De közelebb is léphetünk. Alább látni fogjuk, hogy az *A scriptor* által írt, s datált vagy datálható összesen 90 irat közül 63 származik Dézsi Balázs helytartósága (1513—15, 1515—17) idejéből. A helytartóknak írnokuk (*scriptor*), vagy inkább jegyzőjük volt.²⁵ A volt kétségtelenül Dézsi jegyzője pl. 1514-ben, mert az egyik beékelt cedula (*cedula affixa*) nem egyéb, mint egy 1514. május elején, a visegrádi helytartói káptalanról a június 21-re kitűzött Assisi-i általános káptalanra kiküldendő biztos megbízólevelének fogalmazványa (f. 63—63 v). Az író több margójejegyzetével elárulja, hogy pontosan tájékozott ez évek fejleményeiről. Pl. egy iratnál: *Hanc habuit pater Michael de Strigonio ad capitulum Assisii celebratum*. Mint tudjuk, csakugyan Esztergomi Mihály volt az 1514 júniusi káptalanra kiküldött *discretus*.²⁶ Ugyanakkor az a tény, hogy már a kódexbe bemásolt szövegek közül az egyik — amellyel alább még foglalkozni fogunk — fogalmazvány jellegű, amelyben a javítások az 1515. évi májusi budai helytartói káptalan határozatai értelmében eszközöltettek (f. 50 v—51),²⁷ arra mutat, hogy a kódex 1515-ben már legalábbis készülétfelben volt. Különben azt a feltevést, hogy kódexünket Dézsi Balázs helytartó jegyzője alapozta meg, bizonyossá teszi, hogy egyetlen példánya ama buzdító körlevelekhez (*exhortatio*), amiket a helytartók szoktak volt kibocsátani az örkerületekhez (s egész sorozatuk teljes szövegű másolatait tartalmazza a kódex) fennmaradt a Ferences Levéltárban, és pedig Dézsi egy 1516. február 6-án (Abauj) Szántóról kibocsátott körlevelének a jenői

²⁵ Pl. az 1512. évi nápolyi általános káptalanra a helytartó, Pécsvárad Gábor „scriptorem suum in loco sui commissarium” küldte ki, ti. Ivanicsi Istvánt. *Cronica seu origo*, 271.

²⁶ *Formularium*, f. 62 v. — Esztergomi Mihály kiküldésére *Cronica seu origo*, 284.; Karácsonyi, I. 370. — Esztergomi Mihály budai gvardián *discretusi* megbízása különban megvan a kódexben (*Obediencia pro discreto ad [capitulum] g[eneralem] c.*) 1514. május 3. Visegrád kelettel (*Formularium* f. 87—88).

²⁷ Vö. alább, 151. jz.

örkerülethez elküldött példánya, s ennek írása, jóllehet szabályosabban kiírt formában, azonos *A scriptor* írásával. Azonos ez irat előlapjának felső szélén, középpüth a jellegzetes *IS. M. F.* sigla, ill. fohász (Ihesus, Maria, Franciscus) is azokkal a siglákkal, amelyek a kódexben számtalan helyen, ugyanilyen helyzetben megtalálhatók (olykor csak *IS. M.* formában). A duktusok azonossága kétségtelen a körlevélben nagyobb betűkkel kiemelt szavaknál (*Paupertas, Obediencia, Castitas* stb.) is, amelyek pontosan megegyeznek a kódexben az egyes szövegezek előtt álló címek betűformáival.²⁸ *A scriptor* tehát Dézsi Balázs helytartó jegyzője volt. A kódex készítését talán már hamarabb elkezdhette, de kétségtelenül 1515—1517 folyamán végezte el munkája nagy részét, a „mintadarabok” többségét előjárója működése idejéből válogatva ki, majd Dézsi leköszönésével (1517. május 2.) maga is megvált a kézírattól.

Munkáját mások folytatták, éspedig oly módon, hogy egy csoportjuk gyaníthatóan még *A*-val párhuzamosan dolgozott. Ilyen *E scriptor*, aki mindössze két iratot másolt be (f. 148 v—151), de oly módon, hogy az iratok címei (*Ad idem pro traducendis griseis, Monicio*) még *A*-tól származnak, csak a szöveg az újabb író kézírása. (A második irat ráadásul Bakócz egy 1514. szeptember 2-án Esztergomból kibocsátott oklevelének szinte teljesen ép másolata.) *F scriptor*tól származik egy 1514. évi buzdító körlevél másolata (f. 184—191 v). *D scriptor* is egyetlen irattal szerepel csak (f. 145 v—146 v), amely azonban annyira szorosan illeszkedik *A* szövegei közé, hogy nagy valószínűséggel ugyancsak egyidejűleg került bemásolásra. Ezzel szemben a többi író feltehetően mind 1517 utáni folytató, aki közül ketten az eddigi, inkább alkalmi besegítőkhöz képest viszonylag terjedelmesebb szövegekkel szerepelnek. *B scriptor* igyekezete elsősorban az egyébként még *A* által megkezdett *Missiles* csoport kiegészítésében állt (f. 139—142 v, 164—171), továbbá ő másolta be a kódex időben legkorábbi magyarországi provenienciájú darabját (1451), s Aquinoi Szt. Tamás és Clairvaux-i Szt. Bernát egy-egy levelét (f. 172—175, 177—178 v). *C scriptor* folytatta és lezárta a még *A* által megkezdett egyik „fejezetet”, a kisebb jelentőségű ferences belső iratváltás csoportját (f. 120 v—121), s négy hosszabb *exhortatio* bemásolásával (f. 196 v—214) voltaképpen ugyanazzal az iratfajtaival zárta le a kódexet, amellyel *A* megkezdte. Minthogy ezek közül három meghatározható, lévén Dereszényi Albert (1517—1520), Somlyói Bernardin (1520—1523) és Pécsváradi Gábor (1523—1525) helytartók körleveleiről szó, viszont Tárnoki János (1525—1527) neve már nem fordul elő a kódexben, *C* működésének határpontja 1525. De ő sem esett időben messze az első írótól, mert a már említett utólag beillesztett cédu-lák közül kettő tőle származik (f. 74, 93), s ezek közül az első — *inscriptio*k sorozata — azzal megegyező archontológiát tartalmaz, ami *A* kezétől a kódex legvégén (f. 236—236 v) olvasható. Végezetül *G scriptor* egyetlen pótlólag bemásolt *exhortatio*-val szerepel a kódexben (f. 192—196).

A kódex keletkezését tehát úgy rekonstruálhatjuk, hogy miután Dézsi Balázs írnoka a formulárium mintegy kétharmadát legkésőbb 1515—1517 folyamán elkészítette, az általa megadott szerkezethez igazodva, s a még üresen hagyott leveleket²⁹ kihasználva, szerzetestársai (részben nyilván a soron következő helytartók írnoakai) 1517—1525 folyamán kiegészítették a kéziratot. Minthogy a kötet csaknem betelt, s 1526 után részben új problémák merültek fel, 1532—35 közt újabb for-

²⁸ Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 99. sz.

²⁹ Üres levelek a mai állapotban: f. 122—127 v, 147—147 v, 154—163 v, 182 v—183 v, 214 v—230.

muláskönyvet készítettek (ez a Csontos J. által már korábban leírt kézirat), amely minden tekintetben utódja e korábbinak.

Ami most már a legfontosabb író, az eredeti szerkesztő, *A scriptor* személyét illeti, egy további feltevést is megkockáztathatunk. Feltűnő rokonság van ugyanis az obszerváns ferences *Cronica seu origo*... főként 1510-es évek- beli folytatásának tényanyaga és kódexünk iratanyaga közt. A rendi krónika megannyi mozzanatot tartalmaz, éspedig egészen pontosan, amelyekre nézve a kódex datált vagy datálható iratokat rejt, egyszersmind alátámasztva a krónika hitelét (pl. az általános és helytartói káptalanok fejleményeinek részletei, a jubileumi búcsú kérdése, az 1512—15. év zavarai, Benkovich Benedek általános biztos tevékenysége, Bresciai Márk Magyarországra jövelele és távozása, a szlavóniai kolostorok elszakadási kísérlete, és így tovább.) Már Karácsonyi J. felvetette, hogy a rendi krónika 1510 táján kezdődő és 1533-mal záródó része jellegében elkülönül mind a megelőző, mind a következő részekről, egy író műve, akire az jellemző, hogy írott források, oklevelek alapján dolgozott, s ez az író harmadik személyben talán meg is nevezi magát egy mozzanatonál, mint Pécsváradi Gábor helytartó írnokát (*scriptor suus*, azaz *vicarii*). Ez Ivanicsi István, aki egyébként később atyainai gvárdián (1531), erdélyi őr (1533), szentlászlói gvárdián (1535) lett.³⁰ Ha most már a kódexre fordítjuk figyelmünket, szemünkbe tűnik, hogy Dézsi Balázs mellett közvetlen elődje, Pécsváradi Gábor helytartói működése (1509—1511, 1511—1513) idejéből találunk itt több fontos iratot, éspedig mindjárt a legelsőket (f. 2—14 v) is, amelyek a helytartó Nápolyba készülésevel, majd útja lemondásával függnek össze (1512.). A krónikából viszont tudjuk, hogy ekkor, 1512 tavaszán a helytartó Ivanicsi Istvánt küldte ki maga helyett a nápolyi káptalanra, aki aztán Bresciai Márkkal együtt tért haza. A kódexben megvan (f. 54 v—55) Bresciai Márk kinevező oklevele (1512. jún. 12). A szálak határozottan egybefonódnak. Abban semmi különös nincs, hogy Dézsi Balázs esetleg megörökölte elődjének jegyzőjét. Bár írásösszehasonlításra nincs mód (a *Cronica seu origo*... kézírata elveszett vagy lappang), a feltevés szintjén megkockáztathatjuk, hogy a kódex *A scriptora* azonos lehet Ivanicsi Istvánnal, aki egyidejűleg nyilván a budai konvent sekrestyéjében őrzött levéltár *conservator*a is volt; mint ilyen, használhatta az iratokat mind a formulárium készítésénél, 1517 előtt, mind később, a rendi krónika folytatásakor.

*

Formális szempontból tekintve a kódex hat nagyobb szerkezeti egységre (mintegy „fejezetre”) tagolódik, amit az egyes egységek élén álló, megkülönböztetett módon nagyobb betűkkel írt meghatározások (mintegy „fejezetcímek”) is kifejezésre juttatnak. Ezekben belül csekély kivétellel minden szövegegység élén ugyancsak kiemelt (az előbbieknél kisebb, de a folyamatos írásnál nagyobb) betűkkel írt címek olvashatók, amelyek a bemásolt irat egyedi tartalmára való tekintet nélkül az iratfajta mibenlétét jelölik meg. A beosztásban és elrendezésben nyilvánvalóan az a cél vezette Dézsi Balázs jegyzőjét (s ehhez igyekeztek igazodni a folytatók is), hogy a

³⁰ Kérdés, hogy a Laskai Osváthoz kapcsolt 16. század eleji rész (aminek vitatásába e helyütt nem bocsátkozunk) és a későbbi egység közt csakugyan 1510-e a határ? Már az 1509. évnél a „Michael de Strigonio tunc custos custodia Ujlak” (*Cronica seu origo*, 263.) kitéltelt csak olyan valaki írhatta, aki tudta, hogy Esztergomi Mihály 1513—1515 közt már budai gvárdián volt; Laskai pedig meghalt 1511-ben. Vö. Karácsonyi, II. 573—575.; Ivanicsi esetleges szerzőségére uo. 577—578.

rend írásbeliségének különféle ágazatai szerint együvé kerüljenek az összetartozó iratfajták mintadarabjai. Ha a cél csak részben, s következetlenül valósult meg, azt részben a fogalmi elvonatkoztatás, részben a szerkesztés gyengeségei magyarázzák. A „fejezetcímek” nem fejezik ki pontosan a tartalmat, de nem is fejezhetik ki, mert a tartalom többnyire meglehetősen heterogén. Mégis, ha a kódex tartalmát röviden át akarjuk tekinteni, legcélszerűbb az eredeti beosztást alapul vennünk, s egyelőre éppúgy elvonatkozotva a bemásolt iratok egyediségétől, ahogy a szerkesztők is tették, mindenek előtt diplomatikai szempontból megragadni valamit abból a sajátos belső világból, amit a ferences írásbeliség képvisel a késő középkorban. (Minthogy azonban további, s tulajdonképpeni szándékunk e kódex mint történeti forrás értékesítése a bevezetésben vázolt aspektusból, egyszerűen terjedelmi okokból lemondunk a részletező leírásról, a legösszevontabb formáját választva az áttekintésnek.)

Természetesen e kódexben is, mint általában a kor hasonló típusú kézírataiban, megannyi alkalmi bejegyzés található, amelyeknek semmi közük magához a tulajdonképpeni formuláriumhoz. Ezek kivétel nélkül *A scriptor* kezétől származnak, s jórészt a kódex elején és végén helyezkednek el. Ilyen mindjárt az első levélen két kis versbe szedett elmélkedés a ferences erényekről és a kolostori szabálytalanságokról (*De tribus votis* f. 1; *Duodecim abusiones claustris* f. 1 v), valamint két recept a tintakészítés módjáról (*Confectio boni incausti* f. 1; *Vel sic...* f. 1 v). Gyógyszer-receptek, gyógyfűvek leírásai egyébként közből is akadnak (*Momorteca* f. 49 v—50; *Alcapenge vulgo pampomya...* f. 50—50 v; *Contra reuma catarum vel guttam* f. 52 v). E vegyes bejegyzésekhez sorolható egy számszakai összeállítás (*Antiquitas de numeris* f. 179 v—180), a kódex végén a bíborosok listája és a már említett kimutatás a ferences obszervancia egész szervezetéről (*Hy sunt reverendorum dominorum sanctissime Romane ecclesie cardinalium tituli; Provincie Cismontane; Provincie Ultramontane; Familia Hungarica* f. 231—234), egy orgona tabulatura (*Concordantie in organo* f. 234 v) egy szinonima-jegyzék (*Sinonima* f. 235), meghatározások a „törvény” különböző fogalmairól (*Lex...nature, scripture, gracie* f. 235 v), egy sor *inscriptio* (f. 236—236 v), s végül néhány magyar glossza és magyarázatuk (*ip, nap, menyen, wew* f. 236 v).

A tulajdonképpeni formulárium a nagyobb szerkezeti egységek („fejezetek”) tagolásában:

[1] *Sequuntur exhortaciones per custodem* (f. 2—60)

Az *exhortatio* (*litterae exhortatoriae*) a rendtartomány helytartója által kibocsátott, s valamennyi örkerületnek egy-egy példányban megküldött hosszabb buzdítt körlevél (pásztorlevél). Mint már említettük, a kódextől függetlenül mindössze egyetlen eredeti példány maradt fenn a ferencesek levéltárában.³¹ A kódexben egész sorozatok található meg, 1488 és 1523—25 közt csaknem valamennyi helytartótól. Minthogy a datált vagy datálható darabok kelte (1488, [1512], 1514, 1516) arra mutat, hogy e körleveleket a helytartók megválasztásukat követő évben bocsátották ki, a datálatlan darabok keletkezésének éve is nagy valószínűséggel megállapítható (alább [ ] közt). Formájukat tekintve csakugyan „buzdíttások”, amennyiben kialakult szerkezetük szerint a rendi fogadalomban előírt kötelező ferences erényeket (*virtutes*) veszik sorra, azokat magyarázzák és betartásukra szólítanak fel, prédikációs hangnemben, minthogy e körleveleket minden kolostorban az egész közösség előtt felolvasták és magyarul kommentálták.³² Szövegükben sok a sztereotip elem, amelyek régi formulákra mennek vissza (l. például Szt. Bonaventura itt másolatban is megtalálható két levelét, f. 34 v—40), mindazonáltal helyenként, főként a hanyagságok és „bűnök” ostorozásának keretében, a rendtartomány életének nagyon is aktuális problémáit tükrözik (ezt általában az erénykövetelményekkel való kontrasztban, *Sed nunc...*, *Sed heu modo...*, *Sed proh dolor...*-féle felkiáltásokkal kezdődő passzusok jelzik). Az iratok forrásértéke indokolja, hogy ez esetben egyenkénti felsorolás formájában, kibocsátók és keletkezés sorrendjében adjuk meg e forráscsoport lajstromát:

Bartholomeus de Saaros, 1488, Pathak (f. 17—23 v)

Stephanus de Soproncza (1491—97) [1492? 1494? 1496?] (f. 23 v—26)

³¹ Lásd fentebb, 28. jz.

³² Sopronczai István (1491—97) körlevelében: „hec epistola in quolibet loco custodie legatur in communitate et in wlgari exponatur” *Formularium* f. 26. — Dézsi Balázs 1516-i körlevelében: „Volo autem, ut hec scripta vel eorum exemplar per singula custodie vestre loca defferi, legi et exponi paciantur in communitate”. Ferences lt. Középkori okl. 99. sz.

Egidius de Czegled (1505—7) [1506] Gyengyes (f. 30—34 v)

[Nyári Balázs vagy Laskai Osvát?] (f. 26 v—29 v)³³

G[abriel de Pechvaradino] [1512] (f. 2—11)³⁴

[Blasius de Dees] [1514] (f. 26 v—29 v)³⁵

A folytatás már a kódex utolsó [6] „fejezetében” található (C, F, G scriptor másolatai), a jegyzék kiegészítése azonban már itt indokolt:

[Blasius de Dees] 1514 (f. 184—191 v)

[?] (f. 192—196)³⁶

Blasius de Dees, 1516 február 6, Zantho³⁷

Albertus de Dereslyen (1517—1520) [1518] (204 v—210)

Bernardinus de Somlyo (1520—23) (f. 196 v—200)

[?] (f. 200 v—204 v)³⁸

Gabriel de Pechvaradino (1523—25) [1524] (f. 210 v—214)

Visszatérve az [1] fejezethez, annak címe csak részben fejezi ki a tartalmat, mert ha a fentebb felsorolt hat körlevélén kívül még ide is számíthatjuk Szt. Bonaventura *exhortatoria*-jellegű két levelét (f. 34 v—40), valamint a cismontán általános helytartó két pástyorlevelét (*Exhortatorie Italorum*; *Alia eorundem* f. 40 v—43) és két rövidebb, alkalmi jellegű körlevelet (*Exhortatoria ad custodem*; *Alia ad eundem* f. 43 v—45 v), összesen csak 12 irat felel meg a címbe megadott tárgynak.

Egyébként e fejezetben is a rend életét szabályozó, nagyrészt a rendtartomány helytartója által kibocsátott rendeletek másolatai találhatók, amelyeknek átfogó megjelölése *litterae obedientiales* (vagy egyszerűen csak: *obedientia*) volt. Ilyenek nagyobb csoportok szerint a magyar helytar-

³³ Minthogy 1488 és 1523—25 közt valamennyi helytartótól található a kódexben egy-egy *exhortatio*, kivéve Nyári Balázst (1501—1505) és Laskai Osvát második helytartóságát (1507—1509), joggal gondolhatunk kettőjük közül valamelyikre, éspedig inkább az utóbbira, mert a körlevélnek sok tekintetben a többi fölébe emelkedő irodalmi stílusa, emelkedettsége határozottan Laskai prédikációminta-gyűjteményeivel tart rokonságot.

³⁴ A körlevél-másolata („Frater G de N ordinis etc. observantie provincie Hungarie vicarius”) után következik a kódexben kísérőlevelének (*Alia circa premissa custodibus scribenda* f. 11—12) másolata, amely pontosan datálja az előbbit is. Eszerint ugyanis „ad capitulum generale in proximo festo sacratissime Penthecostes Neapoli in urbe celebrandum [=1512. máj. 30.] me personaliter accedere oportet...quam ob rem misi vobis cum presentibus litteras exhortatorias...Vestra igitur PV ipsas...in singulis vestre custodie locis per se vel per alium legi et clara expositione intelligibiliter faciat divulgari”. A következő irat (*Super institutione commissarii a r[everendo] p[at]re v[ic]ario] pro visitatore* f. 12 v—13) is ide tartozik, amellyel a Nápolyba készülő Pécsváradi Gábor „mea...absentia” (l. még alább: „Valet...et pro me cum sociis peregrinationis mee devotas ad Dominum preces effundite”) vizitációs biztost nevez ki. — A rendi krónikából tudjuk, hogy Pécsváradi el is indult, de a tengeren beteg lett, visszafordult és biztost küldött maga helyett Nápolyba (*Cronica seu origo*, 271.; vö. Karácsonyi, I. 368—369.). Ily módon kapcsolódik ide a *Formularium*ban a következő irat (*Alia de eadem* f. 13—14 v), amellyel ugyanez a *Frater G[abriel] vicarius* közbejött betegsége miatt nevez ki biztost a lipói kolostorban támadt vizsályok kivizsgálására („...verum tamen superveniens egritudo legitimum me prebuit impedimentum, que a proposito itinere me omnino perturbavit”). — Már e négy összetartozó irat, mindjárt a kódex legelején, amelyek saját vallomásaik alapján biztonsággal 1512 tavaszára datálhatók, megmutat valamit a *Formularium* készítésének technikájából: a mintadarabokat a szerkesztő tárgyilag összetartozó iratokból vette. E körülmény gyakran megkönnyíti a meghatározás technikáját is, hiszen az összefüggő iratok egymást datálják.

³⁵ Ez az *exhortatio* némileg kiűt a sorból, mert nem valamennyi örkerülethez, hanem egy bizonyos kolostorhoz szól, keletkezését rendkívüli körülmények — az időközben kirobbant parasztháború — indokolták, szemben a soron következő általános körlevéllel, amely minden jel szerint még 1514 áprilisa előtt kelt. A datálásra alább térünk ki.

³⁶ A körlevélben egyetlen támpont akad a keletkezés idejére nézve („item pro venerando patre fratre Bernardino de Fulgineo, qui commissarius ad provincias Austrie, Boemie, et pridem obii, Wyenne, sacram dicant missam unam”), ezt azonban nem tudtuk megállapítani.

³⁷ Ez az egyetlen irat nem a kódexből, hanem eredetiben ismert. Vö. 28. jz.

³⁸ A keletkezés idejére csak nagyjából utal e kitétel: „sed proh dolor, en non est, qui...pugne pro nobis, nisi solus qui redemit nos in cruce, et suus parvulus dominus Birzlo [Beriszló Péter] cum aliquibus suis paucis complicibus” (f. 204 v).

tók vizsgálóbiztost kinevező levelei (*institutio commissarii* f. 12 v—16 v) és az itáliai helytartó kinevezései Magyarországra küldendő általános biztosok részére (*institutio commissarii generalis* f. 46 v—49); a rend belső fegyelmi ügyeivel összefüggő iratszoport (*arctatio* f. 50 v—54); a helytartó és a helytartói káptalan szavazó atyáinak választásával kapcsolatos iratok (*Quoad electionem vicarii; Quoad diffinitores* f. 54); az általános helytartó *lectort* kinevező oklevelei (*obedientia ad studium* f. 54 v—55); a helytartó oklevelei, amelyekkel világiakat vesz fel a harmadrendbe (*littere confraternales* f. 55 v—60).

[2] *Sequuntur diverse obediencie* (f. 60 v—91 v)

E „fejezet” iratmáslatainak túlnyomó része a rendtartomány életének három fontos mozzanatával függ össze. Az egyik a helytartói káptalan (*capitulum vicariale*) két évenként való összehívása, amelyet az örkerületekbe szétküldött meghívólevelek (*litterae evocatoriae, evocatoria, vocatio*), ill. a megválasztott *discretusok* és egyéb részvételre felszólított barátok számára a helytartó, az örkerület vizitátora vagy öre által kiadott kiküldő parancsok (*obedientia ad capitulum vicariale*) előztek meg (f. 60 v—62 v, 77 v—81 v). A másik az itáliai általános káptalan (*capitulum generale*) rendszerint háromévenként való összehívása, mely alkalomból az általános helytartó küldött meghívólevelet (*vocatio, evocatoria*) a rendtartománynak (f. 81 v—84), a helytartói káptalan pedig egy-két választott barátot (*discretus*), maga a helytartó pedig biztost (*commissarius*) küldött ki Itáliába. E megbízásokhoz kapcsolódik a káptalanokat megelőző levelezés az általános helytartóval (f. 62 v—65, 84—91 v). A harmadik a helytartói káptalanokat megelőző vizitáció előkészítése, a vizitátorok kinevezése (*institutio visitatoris*), a vizitáció rendjének szabályozása (*modus visitationis*), a káptalanok felterjesztendő jelentés kérdőpontjai stb. (f. 67 v—76 v). Helyt kaptak e részben egyéb iratfajták is, pl. alsóbbfokú eljárások kinevezései (*institutio custodis, guardiani*) és leváltásai (f. 65 v—67), biztos kinevezése (*obedientia in causis exequendis* f. 86—87), prédikátori megbízás (*obedientia ad contratas* f. 60 v), egy kolostor felterjesztése a káptalanhoz *pro necessitate* (f. 76 v—77 v) stb.

[3] *Circa Iubileum* (kisebb betűkkel, már a margó irányában:) *vel cruciatam* (f. 91 v—98)

A jubileumi év (1500) alkalmából VI. Sándor pápa meghirdette az általános búcsút, összekötve egy — meg nem valósult — kereszteshadjárat tervével. Magyarországra Péter bíborost nevezte ki legátusává (1500. okt. 5). Ugyanakkor, minthogy biztosává *extra Italiam* is Ludovicus de Turre cismontán ferences általános helytartót nevezte ki, a kihirdetés feladata Magyarországon is az obszerváns ferencesekre hárult.³⁹ Majd miután 1507-ben II. Gyula pápa kezdeményezésére nekilendült a római Szt. Péter bazilika építése, a meghosszabbított búcsú általános biztosa ugyancsak a cismontán helytartó, Hieronimus Torniellus lett, aki a pápa 1507. nov. 4-i bullája magyarországi kihirdetésével a magyar helytartót, Laskai Osvátot bízta meg.⁴⁰ A búcsú jóvedelmének kétharmada Magyarországon, a pápa 1508. évi rendelkezése értelmében, II. Ulászlót, a királyi kincstárát illette meg, s a török háború költségeit volt hivatva fedezni.⁴¹ Eredetileg a búcsúpénzek kezelését a pápai legátus által kijelölt egyházi személyek végezték, de a pápa 1512. febr. 28-i brevéje oly módon intézkedett, hogy nemcsak a kihirdetés, hanem a pápai kincstárát illető egyharmad adminisztrációja (*cura et negotium tercie partis*) is a cismontán helytartóság (Magyarországon az obszerváns ferences helytartóság) feladata.⁴²

Ez a háttere ennek az iratszoportnak, amely első helyen az itáliai helytartó Franciscus Zenus de Milano megbízása értelmében a magyar helytartó [Pécsváradai Gábor] körlevelének az újlaki örhöz intézett példányát tartotta fenn, közölve a bulla kihirdetésére kapott parancsot [*Subdelegatoria*

³⁹ Wadding, XV. 232—243, 265. — Az 1500. okt. 5-i bulla 1501. évi átiratban: Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 83. sz. Vö. Karácsonyi, I. 359—360. — A kérdésre újabban Borsa G., A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. OSZK. Évkönyv, 1960. Bp. 1962. 254—257.

⁴⁰ *Circa Iubileum delegatoria* c. másolat: *Formularium* f. 118—118 v. — Az 1508. évi pápai biztosi kinevezésekre Wadding, XV. 464—466.

⁴¹ Theiner, II. 578—579; Karácsonyi, I. 367—368.

⁴² 1512. évi átiratban: Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 94. sz. Vö. Karácsonyi, I. 368. — A rendi krónika az 1512. évnél: „Passi sunt etiam non parvas tribulationes patres et fratres nostri ratione iubilii tunc per Iulium Secundum impositi, propter quod habebantur exosi tam prelati ecclesiasticis, quam sacerdotibus religiosi”. *Cronica seu origo*, 283.

vicarii custodibus f. 91 v—92). A körlevél eredetije 1510-ben kelt.⁴³ Ehhez csatlakozik *Vel sic* átmenettel (a margón: *cruciata*) egy ugyancsak csonka és datálatlan másolat, amely nem egyéb, mint a magyar helytartó [Dézsi Balázs] körlevele az örökhöz Bakócz legátusi megbízása értelmében az 1514-i keresztesbulla kihirdetésére.⁴⁴ A soron következő iratmásolatok a jubileumi búcsú jövedelmeinek pápai egyharmada kezelésével kapcsolatos nyugták (*Expeditoria, Alia quittantia de eadem Dispensatio super beneficio*) és átiratok (*transumptum*), éspedig e hatáskör elnyerése, 1512 utáni évből, még az 1514. évbe is belenyúlva (f. 94—97 v), amelyekhez egy *testamentaria dispositio* csatlakozik az 1514. évből. (f. 98).

[4] *Sequuntur diverse littere obedienciales communes* (f. 98 v—121)

Lényegében véve a [2] „fejezet” folytatásáról van szó. Minden esetben, na egy szerzetes elhagyta kolostorát, a ferences fogadalmak egyik kardinális követelményének, az engedelmességnek (*obediencia*) megfelelően előljárója rendeletet kellett kieszköltölnie; innen az alsóbbfokú előljárók (*custos, guardianus*) rendeleteinek *litterae obedienciales* vagy *obediencia* (olykor *licentia*) megjelölése. Az itt következő *obedienciák* leggyakoribb esetei: valamely városba vagy területre kiküldés nagybőjti prédikációra és a szentségek kiszolgáltatására; eltávozás vagy áthelyezés egyik kolostorból a másikba, egyik örkerületből a másikba; engedély a szülők, szülőföld meglátogatására; valamely konkrét feladat elvégzése egy másik örkerületben, az ország távolibb vidékén; áttelepedés valamely másik rendtartományba; külföldre (pl. Itáliába) távozás az általános káptalanra, vagy speciális megbízással, pl. valamely Rómába *zarándokló* nagyúr elkísérése (f. 101 v—102), a király, II. Ulászló kíséretében káplánként való részvétel (f. 102—102 v). Itt rejtőzik egy „obediencia” a kereszteshadban prédikátorként való részvétellel is, amely nagy valószínűséggel 1514-ből származik.⁴⁵

E csoport másik felét az előző „fejezetekhez” tartozó pótlások teszik ki, amelyeket a már említett jelek, „figurá”-k kötnek össze tulajdonképpeni helyükkel, pl. az általános helytartó *subdelegatoria* jubileumi ügyekben (f. 107 v—108); utasítás a *visitator* számára az örkerület *discretusai* választásának módjára vonatkozóan (f. 110—111); további biztosi kinevezések (*institutio visitatoris* f. 111—111 v; 119 v—120); vizitatori helyettesítés (*substitutio visitatoris* f. 114); egy újabb *delegatoria* jubileumi ügyekben (f. 118—118 v). Végül itt is található néhány *confraternalis* formulája (f. 113—117 v).

[5] *Missiles* (f. 128—182)

E csoport nagyjából négy alcsoportra oszlik. Az elsőkben az egyházi és világi felsőbbsséggel, ill. világi fórumokkal való írásos érintkezés mintadarabjai helyezkednek el: a pápához intézett ünnepeles iratok (*oratoria*) az ország megsegítése ügyében a török ellenében (f. 128—129 v) és az obszervancia támogatása érdekében (*commendaticia*) (f. 129 v—132 v); a királyhoz írt *supplicatio*k (f. 137—138 v); a velencei doge előtt tartott üdvözlő beszéd (f. 139—140). A másik alcsoportot rendi belső ügyekben való levelezés (*supplicatio, excusatoria, exhortatoria* stb.) alkotja, főként noviciusokkal kapcsolatban (f. 140—146 v, 151 v—153 v). A harmadik alcsoportba egykorú levelekből kiemelt, stílárius szempontból mintául szolgálható részletek tartoznak (pl. *elegantie, lamentatorie, regraciatorie, lamentatoria, gratulatoria* stb.) (f. 164—171, 175 v—182). Végül a negyedik alcsoportot „idegen” oklevéladók okleveleinek másolatai képezik: a nádor *recommenciacija* az obszervancia ügyében (f. 133 v—134), II. Ulászlótól egy *concessio libertatis* valamely új kolostor számára (f. 136—137 v), Várday Ferenc váci püspök és kincstartó *salvus conductusa* (f. 148—148 v), Bakócz Tamás érsek egy *monicioja* (f. 149—151). Itt található Aquinói Szt. Tamás és Clairvaux-i Szt. Bernát egy-egy levelének másolata (f. 177—178).

⁴³ Az irat datálásához hozzásegít a kódex egy más helyén megőrzött másolat, amelyre különben itt, a margón (f. 91 v) a szerkesztő jegyzete is utal: „Aliam subdelegatoriam vide infra in figura (következik egy fordított V egy vízszintes vonással)”, ahol is (*Formularium* f. 107 v—108) megtalálható *subdelegatoria in aliquo negocio* cím alatt Franciscus Zenus de Milano cismontán általános helytartó rendelete, amely II. Gyula 1510. jan. 11. bullája értelmében a magyar helytartót *coadiutor*ává és *apostolicus subdelegatus*ává nevezi ki. Ez nyilvánvalóan az a rendelet, amelynek csak intitulatioja kezdete („Frater Franciscus Zenus de Milano etc.”) nyert bemásolást korábban (f. 92), s amelyet „nuper” kapott meg a helytartó.

⁴⁴ Lásd *Függelék* 1. sz.

⁴⁵ Lásd *Függelék* 2. sz.

[6] (E „fejezetnek” nincs összefoglaló címe, minthogy egészében 1517 utáni folytatóktól származik. Az első irat címéből (*Alia exhortatio anni 1514*) azonban elvonható egy ilyen összefoglaló cím: *Alia exhortatio nes.*

Ide tartozik az a hat *exhortatio* (1514 és 1523—25 [1524?] közt), amelyeket már fentebb, az [1] résznél felsoroltunk.

*

A kódex összesen 245 szövegegységet tartalmaz. („Szövegegységnek” nevezünk a formulás célzattal bemásolt iratokon túl minden olyan vegyes bejegyzést is, amely tartalmi egységként fogható fel.)

Ha most már elkülönítjük a két említett kései, 17—18. századi bejegyzésen túl az *A scriptor* fentebb felsorolt, vegyes tartalmú saját feljegyzéseit, továbbá a pusztai töredékeket, záradékformulákat és stílusgyakorlatokat,⁴⁶ a *missiles* csoportból azokat a tulajdonképpen „formulae solemnes styli” célzatával kiragadott levélrészleteket, ahol remény sincs a levélíró és a keletkezési idő megállapítására,⁴⁷ nem különben az *inscriptio* sorozatait (ezeket összefüggő nagyobb egységekként egy-egy szövegegységnek véve),⁴⁸ azaz összesen 57 szövegegységet, akkor 188 szövegünk marad, amelyek egykor létezett valóságos iratok többé-kevésbé ép vagy csonka másolataiként foghatók fel. Ezekből is le kell számítanunk Clairvaux-i Szt. Bernát említett két levelét, Szt. Bonaventura két *exhortatio*ját és Aquinoi Szt. Tamás egy levelét, amelyek egyébként kiadásokból mind ismertek,⁴⁹ hogy maradjon végül is 183 szövegegység, amelyek a ferences obszervancia magyarországi működésének írásos emlékei, vagy más szóval: a budai konvent elpusztult levéltárának több-kevesebb mértékben itt fenntartott töredékei.⁵⁰ Ebben a vonatkozásban tekinthető a *Formularium* egy — jóllehet hiányos — „másolatú könyvnek”, leveleskönyvnek.

E 183 egykori irat közül mindössze 19 esetben maradt meg a formulárium-célzatú felhasználás során a dátumból legalább az év (ritkábban a hónap és nap).⁵¹ Mindazonáltal a bemásolt szövegrészek csaknem mindegyikében megállapítható az oklevéladónak (az irat kiadójának, a levélírónak) legalábbis a rangja, igen sok esetben konkrét személye is, s az iratok jelentékeny hányada esetében bemásoltattak olyan szövegrészek, amelyek a kelteztést is lehetővé teszik, legalábbis az év vagy évkör szintjén, olykor azonban szűkebben is. A támpontok legtöbb esetben részben a szö-

⁴⁶ Ide tartoznak egyszerű *infra* ill. *srascriptio* (f. 60, 72 v), iratok csonka, formulás kezdőrészei (f. 71 v, 72 v), különféle záradékformulák (beiktatott cédulán: f. 93—93 v, továbbá több ilyen *clausula* f. 173 v—175), valamint pusztai stílusfordulatok (f. 171 v, 175 v, 180 v—181 v).

⁴⁷ *A scriptor*tól: f. 76—176 v, 178 v—179, 180—182; *B scriptor*tól: f. 164—171.

⁴⁸ *A scriptor*tól: f. 33, 236—236 v; *C scriptor*tól (beiktatott cédulán): f. 74—74 v.

⁴⁹ Vö. Bartoniek i. m. 388, 389.

⁵⁰ Ebből is aránylag kevés az „idegen” oklevéladók okleveleinek másolata; II. Ulászló (1501), egy meg nem nevezett nádor, Bakócz érsek (1514. szept. 2.), Várday Ferenc kincstartó [1509—1510] említett oklevelei, az alkincstartók és Fugger-faktorok két nyugtája a jubileumi pénzekről [1512—14]. Laskai Miklós címzetes viddini püspök, az óbudai lectoratus commendatariususa két átíró oklevelének részletei (1514, Óbuda) és egy végrendelet (1514). Ily módon 174 szöveg szűkebben a ferences belső levelezés ebből is csak 16 származik itáliai előjáróktól (általános helytartó, biztosok, milanoi és boszniai helytartó), a többi 158 a magyar helytartóság belső levelezése.

⁵¹ Fennmaradt dátumok: 1451 (f. 172), 1488 (f. 23 v), 1501 (f. 164), 1505. ápr. 30, Tárnok (f. 142), 1507 (f. 118), 1508. jún. 21., Várad (f. 87), 1508 (f. 82), 1509. ápr. 21, Pest (f. 76 v), 1512. jún. 12., (f. 55), 1513. máj. 29. (f. 49, 1514. máj. 3., Visegrád (f. 88), 1514. szept. 2., Esztergom (f. 151), 1514 (f. 63), 1514, Óbuda (f. 6 v), 1514, Óbuda (f. 97 v), 1514 (f. 98), 1514 (f. 184), 1514 [helyesen: 1515] (f. 66), 1515 (f. 46 v).

vegben megnevezett helytartói és általános káptalanokra való utalások,⁵² részben a magyar és a cismontán általános helytartók nevei.⁵³ Segítségükkel további 59 szöveget biztonsággal datálni tudunk az alapul szolgáló irat keletkezési éve szerint,⁵⁴ 21 szöveget pedig legalább bizonyos szűkebb évkörök szerint határozhatunk meg.⁵⁵ Ha már most ide vonjuk azokat az iratokat, amelyeknek dátuma megmaradt, összesen 99 datált vagy datálható szöveget kapunk, ami az összes (183) egykori iratot fenntartó szövegegységnek több mint fele, mintegy 54 százaléka. Ebben a vonatkozásban a *Formularium* már olyan másolati könyvnek tekinthető, amely megbízhatóan felhasználható történeti forrásokat tartott fenn.

Elég végigpillantani a meghatározható szövegegységek során annak megállapításához, hogy bár akadnak itt helyel-közzel korábbi — főként a 15—16. század fordulója körüli két évtizedből származó — iratok másolatai is, a mennyiség szembevetően megemelkedik 1512 táján, majd különösképpen kiemelkedik az 1514—15. év. Még feltűnőbb e jelenség, ha csak a kódex eredeti szerkesztője, *A scriptor* tevékenységét tartjuk szem előtt, akinek kereken 90 datált és datálható másolata közül 16 származik Pécsváradi Gábor kétszeri helytartósága idejéből (1509—11, 1511—13), azaz másolatainak 17,7 százaléka, majd pedig 63 darab (70 százalék) Dézsi Balázs ugyancsak kétszeri helytartósága évköréből (1513—15, 1515—17). Az arányok immár számszerűen is elátamasztják azt a korábbi következtetésünket, hogy a kódex első szerkesztője, aki 1517-ig dolgozott a kéziratban, előbb Pécsváradi, majd Dézsi jegyzője volt, alighanem azonos Ivanicsi Istvánnal, aki tehát saját hivatali működésének idejéből vette alapul a formularium elkészítéséhez jórészt (a meghatározható iratok 87 százalékában) azokat az iratokat — igen sok esetben a helytartó nevében elküldött rendeletek és levelek fogalmazványait —, amelyek mintegy „kéznél voltak”.

⁵² A *capitulum vicarialék* (*provincialék*) helyét és időpontjait jórészt napi pontossággal ismerjük a kódex által átfogott időszakból a ferences rendi krónika szövegéből. Ezeket az adatokat mindenütt megerősítik kódexünk iratai is, amennyiben — nem is ritkán — maguk is megadják a pontos adatokat. (Vö. *Cronica seu origo*, 251—297.; ennek nyomán Karácsonyi, I. 352—384.) A kódex szövegeinek datálásához fontos lista: Szántó 1485; Buda 1487; Buda 1489; Gyula 1490; Paks 1491, Újlak 1493, Atya 1495. jún. 7.; Pest 1497. máj. 14.; Atya 1499. máj. 19.; Buda 1501. máj. 30.; Buda 1503. jún. 4.; Buda, 1505. máj. 11.; Esztergom 1507. márc. 14.; Újlak 1509. máj. 27.; Atya 1511. jún. 8.; Visegrád 1514. máj. 1.; Buda 1515. máj. 27; Futak 1517. máj. 2.; Buda 1520. máj. 27.; Buda 1523. febr. 1.; Szőlős 1525. jún. 4. — A *capitulum generalék* időpontjai Wadding alapján (XV. 109, 175, 265, 319, 360, 451, 481, 519, 539, XVI. 47.): Aquila (S. Bernardini) 1495. jún. 5.; Milano 1498. júl. 13.; Urbino (S. Donati) 1501. jún. 1.; Mantova 1504. máj. 24.; Roma (Ara Coeli) 1506. máj. 31. (*cap. generalissimum*); Assisi (S. Mariae Angelorum) 1507. máj. 22.; Ferrara (S. Spiritus) 1509. jún. 8.; Nápoly (S. Maria Nova) 1512. máj. 30.; Assisi (S. Mariae Angelorum) 1514. jún. 24.; Roma (Ara Coeli) 1517. máj. 31. (*cap. generalissimum*)

⁵³ A *vicarii provinciales* a fenti források alapján: Sárosi Zazymus Bertalan (1485—87, 1487—89, 1489—90), Sárosi Bertalan (1490), Sopronczai István (1491—93, 1493—95, 1495—97), Laskai Osvát (1497—99, 1499—1501), Nyári Balázs (1501—3, 1503—5), Ceglédi Egyed (1505—7), Laskai Osvát (1507—9), Pécsváradi Gábor (1509—11, 1511—13), Dézsi Balázs (1513—15, 1515—17), *ministri provinciales* Derezlényi Albert (1517—1520), Somlyói Bernardin (1520—23), Pécsváradi Gábor (1523—25). — *Vicarii generales*: Hieronimus Tormiellus (1495—98, 1501—4, 1507—8), Ludovicus a Turre (1498—1501), Franciscus Zenus (1504—7, 1509—12), Thimoteus Lucensis (1512—13), Christophorus Foroliviensis (1514—17).

⁵⁴ Az olykor meglehetősen hosszadalmas meghatározásokat itt terjedelmi okokból mellőzni kényszerülünk, be kell érünk a végeredményekkel. (A témánk szempontjából fontosabb iratok esetében, miként helyel-közzel már eddig is tettük, a továbbiakban is megadjuk részleteiben a datálás szempontjait.) Az év szerint datálható iratok (zárójelben az iratok száma): 1493 (1), 1495 (1), 1502 (2), 1504 (1), 1506 (1), 1508 (2), 1510 (2), 1512 (6), 1513 (1), 1514 (32), 1515 (6), 1517 (4).

⁵⁵ 1447—55 (1), 1491—97 (1), 1505—7 (1), 1509—10 (1), 1512—14 (5), 1513—17 (7), 1517—20 (1), 1520—23 (1), 1523—25 (1), 1513 után (1), 1516 előtt (1).

Hogy aztán a meghatározható iratok közül 45 éppen 1514—1515-ből való, az részben a kutatás szerencséje, részben azonban a formulárium szerkesztésének technikájából következik. A kódex jellege és célzata magyarázza egyfelől, hogy tematikailag összefüggő iratok a szerkesztés folyamán gyakran egymástól távol kerültek (s egyáltalán az iratok keletkezésrendje, keletzése elvileg semmiféle szerepet nem játszott a másolás sorrendjében), másfelől azonban az is észrevehető, hogy genetikusan összetartozó iratok nem egy esetben még akkor is együtt maradtak, ha a „formulás” szempont ezt éppen nem indokolta. Sőt, egy ilyen — négy darabból álló — iratcsoporttal kezdődik egyáltalán a kódex, mint már rámutattunk:⁵⁶ noha a szerkesztő gondosan kirajzolt betűkkel közölte szándékát, hogy most „*exhortatio*k következnek”, mégis az első mintadarabként választott (1512 tavaszi) buzdító körlevélhez nem csupán annak kísérőlevelét másolta mindjárt oda, hanem még két iratot is, amelyek pedig „formulás” szempontból más helyre kívánkoztak volna (*institutio commissarii*), de keletkezésük körülményei és időpontja révén függték össze az elsővel. Kézenfekvő, hogy az iratok (ill. ez esetben azok fogalmazványai) együtt voltak a szerkesztő kezében, s minthogy ismerte belső összefüggéseiket, akarva-akaratlanul saját elvét is áthágva, egy „tárgyi” iratcsoportot másolt be mindjárt a kódex elejére. Ilyen csoportok, „iratbokrok” máshol is kitapinthatók, éspedig éppen az 1514. és 1515. évekből. Utóbbi esetben nem is annyira az elv áthágásáról van szó, hanem arról, hogy a formális szempontjait a szerkesztő úgy érvényesítette, hogy a mintadarabok egy-egy csoportját a közelmúltból válogatta ki. A kódex írása idején a rendtartomány életének legutolsó — az „irattermelés” szempontjából döntő — eseményei az 1514. évi rendkívüli gyűlések és az 1515. évi káptalan voltak. Szüksége volt az írónak az általános káptalant megelőző iratváltás mintadarabjaira? Beemelt — mint látni fogjuk — egy 6 darabból álló csoportot az 1514. május 1—3-i visegrádi helytartói káptalanon fogalmazott darabokból, amelyek a júniusi, Assisibe meghirdetett általános káptalanra való előkészülettel függték öszes (f. 87—91 v). A vizitáció rendjét szabályozó iratfajtákat akarta bemutatni? Beemelt egy 8 darabból álló csoportot az 1514. augusztus 15-i gyűlés után keletkezett iratok közül (f. 67—76 v). Hasonlóképpen járt el a helytartói káptalan előkészítésével összefüggő iratfajták esetében, ahol is 5 másolat az 1515. május 27-i budai káptalan előkészületeiből származik (f. 78 v—81 v), vagy a fegyelmi ügyek vonatkozásában, ahol a mintadarabok közül 4 vagy 5 e káptalanon keletkezett (f. 50 v—54) — és így tovább.

Ily módon jutott váratlanul kezünkbe egy forráscsoport, amelynek jó néhány darabja közvetlenül vagy közvetve az 1514. évi parasztháború némely lényeges mozzanatának, sőt részben eszmetörténeti hátterének felismeréséhez segített hozzá.

3. A keresztprédikációtól a megtorlásig. Szerzetesek a parasztháborúban

Mindenekelőtt, ami a pápai kereszties bulla országos kihirdetését és a keresztieshad toborzásának mechanizmusát illeti, ezután már nem kell homályban tapogatóznunk. Kódexünk fenntartotta egy helytartói körlevél csaknem ép másolatát, amelyet a *vicarius* (ugyanaz a Dézsi Balázs, aki április 9-én Budán tolmácsolott a bulla kihirdetésénél) intézett a tíz örkerülethez, közölve az örökkel, hogy Bakócz Tamás érsektől és pápai legátustól megkapta az apostoli bulla hiteles másolatát a

⁵⁶ Vö. 34. jz.

török ellen, *pro religionis Christiane et presertim huius regni Hungarie defensione* indítandó „szent hadjárat” ügyében, bizonyos „summáriummal” és utasítással (*cum summaris et instructoris*), s az érsek mandátumával együtt, amellyel őt a keresztes-hadjárat hirdetésével és szervezésével bízta meg (*specialiter deputavit ac delegavit*). Ennek értelmében a helytartó valamennyi őrt egész örkerülete területére (*per totum ambitum sue custodie*) kinevezi *subdelegatus*ává, azzal a feladatkörrel, hogy „az örkerület arra alkalmas barátait, különösképpen pedig minden gvárdiánt” haladéktalanul bízzák meg a bulla kihirdetéssel és egyéb, a kereszteshad szervezésével összefüggő teendőikkel, „teljes buzgalommal azon fáradozván, hogy e kegyelem mihamarabb minden keresztény hívő tudomására jusson”.⁵⁷ Bakócz eredetileg átírt mandátumának szövegét a másoló egészében elhagyta, aligha kétséges azonban, hogy tartalma lényegében megegyezhetett annak az április 25-i oklevélnek a szövegével, amellyel az érsek Erdély területére nézve Várday Ferenc püspököt bízta meg ugyanezzel a feladatkörrel. Lemaradt a dátum is a körlevél másolatáról; a már vázolt megfontolások alapján⁵⁸ az irat legtágabban véve április 9—25 közt keletkezett, nagy valószínűséggel inkább az utóbbi időponthoz közel, sőt — mint alább látni fogjuk — alighanem ugyancsak április 25-én.

A kódex egy másik helyén, a *diverse littere obedientiales communes* sorában, *Ad bellum* cím alatt (utána kisebb betűkkel: *predicatori*) fennmaradt egy megbízólevél szövege, amelynek értelmében a helytartó rendelkezése szerint egy-egy ör nevezte ki az „arra alkalmas barátokat” *ad hanc sanctam expeditionem* igehirdetés és gyóntatás feladatára, valamint „e hadjáratban küzdők szívének buzdítására és lelkesítésére”, megparancsolva nekik, hogy a szükséges időpontban a hadjárat parancsnokához (*dicte expeditionis rector et dux*) csatlakozzanak és a rájuk bízott ügyet hűséggel hajtsák végre. A két irat tartalmi és stílári kapcsolata nyilvánvaló.⁵⁹ Ezáltal viszont az iménti körlevél keletkezésének időpontjához is közelebbi támpontot nyerünk. A megbízólevélben nem kinevezendő, hanem már kinevezett parancsnokról van szó. Az *N* vagy a *t* formuláskönyvben minden esetben valamilyen elhagyott nevet helyettesít, ami ezáltal nem lehet más, mint *Georgius Siculus* vagy *Zekel*. Minthogy pedig Dózsát április 24-én nevezte ki tisztére Bakócz érsek, az előbbi helytartói körlevél (ill. az eredetileg abban átírt Bakócz-féle *mandatum*) nagy valószínűséggel csakugyan Várday püspök megbízásával egyidejűleg 1514. április 25-én kelt, amit aztán néhány nappal később követett az örök által kibocsátott megbízólevél a keresztpredikátorok számára.

Az obszerváns ferences rendtartomány szervezete tehát, az egész országot átfogó örkerületek, s az alájuk beosztott kolostorok mozgósítása révén, minden jel szerint április végén lépett működésbe. Az a valószínű körülmény bírta-e rá az érse-

⁵⁷ *Formularium* f. 92—94. Lásd *Függelék*, 1. sz.

⁵⁸ Vö. fentebb, 3, 4, 6. jz. Várday Ferenc ápr. 25-i kinevezése: 6. jz.

⁵⁹ *Formularium* f. 102 v—103. Lásd *Függelék*, 2. sz. — A kódexben rejlő másolatok által átfogott időszakban egyetlen tervezett kereszteshadjárat előkészületei sem jutottak el odáig, hogy egy ilyen, a *custosok* által kibocsátott megbízólevél megszülethetett volna. A korábbi, 1500. évi előkészületekkel sem lehet ezt az iratot összefüggésbe hozni, mert annak szervezője Péter pápai legátus volt, e megbízólevél pedig kifejezetten a ferences helytartó rendelkezésére hivatkozik („...ex commissione reverendi patris nostri, fratris N huius alme familie Hungarie vicarii”). Ennek körlevelével csengenek össze a *custos* megbízólevelének fordulatai is:

vicarius, f. 92 v

custos f. 102 v

...alios...ex fratribus sue custodie *ad id idoneos*...
...ad huiusmodi *executionem deputando*...

...habeam fratres aliquos...*deputare*, vosque
ad id iudicavimus idoneos...*commissum negotium exequendo*...

ket e viszonylag kései elhatározásra, hogy a püspökök egy része — mint ismeretes — nem volt híve a kereszteshadjáratnak, s talán a várható következményekből is valamit sejtve, ki sem hirdette a bullát (amint azt Várday esetében például bizonyosan tudjuk is)? — csupán magyarázati lehetőség. Talán azért nem fordult már kezdetben a ferencesekhez, mert ezek éppen a közelmúltban, 1512–13 körül, a jubileumi búcsúpénzek országos gyűjtése és kezelése kapcsán — mint a rendi krónikából tudjuk — „gyűlöletessé váltak mind a prelátusok, mind [egyéb] szerzetesek előtt”.⁶⁰ Ugyanakkor Bakócz bizonyos lehetett abban, hogy ha egyszer működésbe lendíti ezt az egyedüli országos szervezettel rendelkező, központosított mechanizmust, a maga 1500–1700 szerzetesével, kímoldíthatja a kátyúból a kereszties toborzás ügyét. Sőt alighanem léteztek itt olyan közvetlenebb szálak is, amelyek az obszerváns ferencesek szerepét a kereszties toborzásban mintegy kézenfekvővé tették. Fennmaradt kódexünkben Dézsi Balázs egy másik körlevele is az örkerületekhez, mely szerint X. Leo pápa egy brevéjével megújította a II. Gyula-féle jubileumi búcsút oly módon, hogy a befolyt pénzösszeg egészében a török ellen, az ország javára fordítandó, „hacsak a király békét nem köt a hitetlenekkel”, s a végrehajtással a magyar rendtartomány szerzeteseit, mint pápai biztosokat (*commissarii*) bízta meg. E körlevél leginkább 1513 utolsó hónapjaira, vagy 1514 elejére datálható.⁶¹ Van valami támpontunk arra nézve is, hogy a ferencesek 1514 februárjában csakugyan tevékenykedtek ilyen értelemben.⁶² A *spirituale subsidium* átfordítása *temporalis contributioba*

⁶⁰ *Cronica seu origo*, 283. (Vö: 42. jz.)

⁶¹ *Vicarius scribit clustodi] c. „...Frater Blasius de t. [Dees] eiusdem ordinis provincie Ungarie vicarius...Pateat per hoc scriptum, quomodo sanctissimus dominus noster Leo papa X volens pastoralis ex officio occurrere periculo a Turcis Christiani nominis inimicis huic regno Hungarie imminenti, indulgentias felicitis recordationis Julii 2ⁱ...innovavit, ac nos super exequucione indulgentiarum et facultatum huiusmodi per litteras suas sub forma brevis datas quo ad dictam Hungarie provinciam suos commissarios constituit, fructusque a Christifidelibus exinde proveniendos in subsidium huius regni converti annuit, si saltem serenissimus rex noster pacem non inierit cum infidelibus. Et quum iustum et rationabile est...omni cum sollicitudine et cura nos intendere mandatis apostolicis, mitto propterea tue p[ater]nitati] copias bulle commissionis, instruccionis...cum diversis facultatibus spiritualis subsidii commutandi in temporalem contributionem ad defensionem predicti regni nostri convertendam” stb. *Formularium* f. 119—119 v. — E pápai breve (vagy bulla?) a Her-genröther-féle regestákban nem található; kétségtelenül 1513. márc. után (X. Leo) és 1517. máj. előtt (*Blasius de [Dees]*) kelt. Elképzelhető ugyan elvileg később is, leginkább azonban 1513 utolsó hónapjaira és 1514 elejére illik, amikor is a II. Ulászló-féle békekísérletet folyták. A király követe, Barlay Balázs 1513 nyara óta tartózkodott a szultán mellett (Acta Tomiciana III. 57.), s 1513 szeptemberétől 1514 márciusáig Velence budai követe gyakran jelentette a budai „békepárt” törekvéseit, olykor hírek érkeztek a béke megkötéséről is (*I. Diarii di Sanuto* XVII. 79, 344, 471, 538, 562. stb.), sőt 1514 február derekától a márc. 8 előtti napokig egy török követ tárgyalt Budán (uo. XVIII. 36, 64.) Végül márc. vége felé [márc. 21—ápr. 7 közt] jelentette Velence budai követe: „Item la trieva col Turcho, si tien, seguira, si non al modo di Hongari, al modo dil Turcho” (uo. XVIII. 174.)*

⁶² Fennmaradt kódexünkben két oklevél — sajnos elég csonka — másolata: a budai ferences gárdián [Esztergomi Mihály] kérésére II. Gyula pápa bizonyos okleveleinek Laskai Miklós viddini püspök és az óbudai lectoratus commendatarius által eszközölt 1514. évi átírat (Transsumptum cum, ill. sine instrumento. címen: *Formularium* f. 96—97 v.). A közelebbi datálást lehetővé teszi, hogy ugyanennek az átírás-sorozatnak egy darabja eredetiben is fennmaradt, amelynek formulás részei szó szerint azonosak kódexünk okleveleivel: 1514. február 15., Óbuda. Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 97. sz. — Az egyik átírt oklevél (f. 96 v—97) a pápai *thesaurarius generalis* oklevele, amelyben a budai gárdián mint *commissarius in hac parte deputatus* szerepel. E körülmény, annak ellenére, hogy magának a pápai oklevélnek csak intulatioja maradt meg a szövegben, határozottan arra utal, hogy ez esetben a jubileumi pénzek kezeléséről van szó (vö. fentebb, 42. jz.) Ezt támasztja alá, hogy a másolatok a *Circa Iubileum* c. „fejezetben” foglalnak helyet.

(mint X. Leo rendeletében állt) közvetlen előzményként kínálkozott, hogy a keresztprédikáció országos feladatát is az obszerváns ferencesek kapják meg.

Miközben április legvégén és május első felében rohamosan meggyorsult a keresztetek gyülekezése mind a Pest melletti, rákosi táborban,⁶³ mind a ferences biztosok működése nyomán, *presertim extra civitates Budensem et Pesthiensem*, a vidéki gyülekezőhelyeken,⁶⁴ Dézsi Balázs helytartó rendeletéből május 1-től 3-ig Visegrádon összegyűltek a szavazóatyák a rendtartomány rendkívüli gyűlésére, hogy megválasszák az Assisibe júniusra kitűzött általános káptalanra küldendő választmányi tagot (*discretus*), s a helytartó is kijelölje a maga Itáliába küldendő biztosát.⁶⁵ E gyűlés iratai még mit sem tükröznek abból, hogy parasztfelkelés lenne készülődésben. De nem tudnak efféléről még a következő két hét budai beszámolóiban. Wolfgang Tierner egy selmeci barátjához írt levelében május 8-án részletesen beszámol a friss hírekről: már 15 000 ember vette fel a keresztet („s a nép csak most áramlik igazán...”), az érsek Cseh- és Lengyelországba, Poroszországba és Oroszországba, Erdélybe és a Havasalföldre készül követeket küldeni, leszerelte a hadjáratot ellenző bárókat, sőt kiátkozást helyezett kilátásba minden ellenkezővel szemben, és így tovább. A budai „közhangulat” a kereszties készülődés lázát mutatja, ami nem független attól a legújabb hírtől, hogy a török nagy erővel készülődik, legutóbb ezer emberrel benyomult Horvátországba.⁶⁶ A Budán tartózkodó Šternberk cseh kancellár ugyanezen a napon írt levelében hasonlóképpen nem tud bármiféle nyugtalanságról még, sőt másnap Frangepán Gergelyhez, a kalocsai érsekhez készül.⁶⁷ Május 13-án Velence budai követe, Antonio Suriano még mindig csak a kereszteshadjárat készülődéseiről tud beszámolni, sőt értékelése is mindössze arra korlátozódik, hogy ezúttal „olcsó” hadjáratról van szó.⁶⁸ De még a király május 15-i oklevelei sem hozhatók összefüggésbe a készülődő felkeléssel vagy annak tudomásával, sőt Telegdi István elküldése követként a moldvai vajdához még nyilvánvalóan a kereszteshadjárat biztosítását szolgálta: a szultán adófizetőjének semlegesítését.⁶⁹

⁶³ 1514. máj. 8., W. Tierner levele Budáról (7. jz.): „...vnd das folckh laufft erst recht zue.”

⁶⁴ Lásd Bakócz 1514. máj. 15. és 24. okleveleit (fentebb, 2. jz.).

⁶⁵ E gyűlés lefolyására *Cronica seu origo*, 284–285. (vö. Karácsonyi, I. 370). — A gyűlésen kelt iratok: *Formularium* f. 60, 63–63 v, 87–91 v. Az Assisibe („patribus vicariis provincialibus, custodibus ac discretis...in proxima generali congregatione futura XXI die Iunii anni presentis, videlicet M. D. CIII apud Assisium in loco Sancte Marie de Angelis concelebranda capitulariter congregandis”) Visegrádról („nostra capitularis congregatio in loco Wyssegradiensi prima die May et sequentibus diebus... celebrata”) kiküldött *discretus* Esztergomi Mihály budai gvardián volt; megbízólevele („Datum in loco memorato die III prelibati mensis”): *Formularium* f. 87–88. A helytartó *commissarius*a, Dereszlényi Albert megbízása: uo. f. 63–63 v.

⁶⁶ E fontos, eddig ismeretlen levél először az *Okt.*-ban fog megjelenni (vö. 7. jz.)

⁶⁷ Palacky V/2. 301.

⁶⁸ E máj. 13-i követjelentés még adókövetésről is tudni vél („et che li in Hongaria era stà posta vna imposition di ducati 5 per fuogo...”), majd a kereszteshadról a Sanuto-féle *sommario*: „Item, la cruciata messa nel Regno di Hongaria, non si trazeva molti danari”. *I Diarii di Sanuto*, XVIII. 240.

⁶⁹ II. Ulászló 1514. máj. 15-én megparancsolta a szászok egyetemének, hogy Moldvába küldött követének, Telegdinek a királyi jövedelmek terhére 800 aranyforint értéket adjanak át részben készpénzben, részben aranyozott ötvöstárgyak formájában. Berger, A., *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive*. II. 38. — A követküldés valószínű hátterére lásd a lengyel király márc. 31., Vilnából Ulászlóhoz írt levelének e passzusát: „De vojevoda vero Moldawie providebitur, ut nullam causam querulandi habeat...” stb. stb. (*Acta Tomiciana* III. 62.) A moldvai vajda ekkor már a szultán adófizetője, akinek viszonylag jelentős hadereje volt (lásd *Descriptio potentie Turcie* 1514-ből, uo. III. 170.). Teljesen elképzelhetetlen, hogy a követküldés, az ajándékok azt szolgálták volna, hogy éppen e „megbízhatatlanként” nyilvántartott, „szkizmatikus” fejedelmet egy érlelődő

E ponton érkezünk el egy kritikus kérdéshez, ahol egy pillanatra el kell időznünk, sőt átmenetileg el kell távolodnunk mind a ferencesektől, mind kódexünktől (hogy majd éppen e kerülvél visszajussunk oda): tulajdonképpen mikor és hol érlelődött meg a felkelés a keresztshad burkában? A ma közkeletű elképzelés alapja Márki Sándor rekonstrukciója. Eszerint az elégedetlenség már a pesti táborban, május első felében forrpontra jutott volna, Dózsában megérlelődött a felkelés gondolata. Ezért május 14-én (!) a király, eltávolítandó a forrongó sereget, parancsot adott a horvátországi Knin ellen való vonulásra, majd a következő nap a „kormány” parancsot küldött Dózsa-hoz (!): „a vezért és társait ellenség gyanánt tekintni, ha néhány nap alatt köteletségéhez vissza nem tér”. Ennek következménye, hogy Dózsa „1514. május 15-én jelt adott a forradalom kitörésére”, május 16-án seregével megindult, útközben Ceglédén megállt, elmondta beszédét és kiadta — május 18 körül — kiáltványát, „itt kezdte szervezni a népfelkelést”. Az országos parasztháború azután annak nyomán bontakozott ki, hogy a vezér megadta a jelt.⁷⁰

E közkeletű kép és kronológiai sor valamennyi eleme a forráskritika alapkövetelményeit nélkülöző módszertelen tallózás eredménye, az elemek összekapcsolása ötletszerű. Alapja egyrészt néhány kései elbeszélés (főként Tubero, Iovius, Brutus, s leginkább a 16. század végi Istvánffy) szuggesztíójának kritikátlan elfogadása, másrészt a pesti táborban május 24—25 után történeteknek visszavetítése május közepére, végül egy logikai önkény: az *ex Czegled* kibocsátott, de keltezés nélküli, másolatban fennmaradt hadbahívó parancs („ceglédi kiáltvány”) beillesztése ebbe az eseménysorba. Márki S. nem vette észre, hogy e ponton kiáltó ellentmondás mutatkozik az elsődleges források (az eseményekkel egyidejűleg keletkezett levelek, tudósítások és oklevelek, valamint emlékirat-jellegű visszaemlékezések) tömege és néhány későbbi humanista elbeszélése közt, ahogy azt sem vette észre, hogy a *Wunderzaichen* c. egykorú röplap beszámolójának május 25-i híreit minduntalan belekeveri az általa jó tíz nappal korábban elképzelt szituációba. Szögezzük le mindennek előtt, hogy a Knin felmentésére vonatkozó parancs merőben kései kombináció, aminek forrasserű alapja nincs.⁷¹ Állapítsuk meg továbbá, hogy valamennyi egykorú hiteles helyszíni, azaz budai beszámoló (május 25. után) csak annak a 3—5000 főnyi maradék-seregésznek a kezdeti lázongásairól tudósít, amely Dózsa távozása után a Pest melletti táborban maradt. Ezek a kirobbanó elégedetlenséget mind a keresztshad május 24-i végleges visszavonásával hozzák összefüggésbe.⁷² A kereszties toborzás első, május 15-i felfüggesztését nem a „kormány” adta ki

parasztfelkelés ellenében „a forradalom elnyomására”, gondolták volna segítségül hívni, (így véli Márki, 176.). Ezzel szemben logikusan beleillenek egy olyan tervbe, amely a Balkánra irányuló keresztshad hátát akarja biztosítani. — Ugyanezen a napon a király 1045 aft. kölcsönt vett fel „pro expediendis arduis necessitatibus nostris presentibus” Ákosházi Sárkány Ambrustól a budai harmincadjövedelmek terhére. Hazai Okmánytár. IV. Győr 1867, 445.

⁷⁰ Márki, 156, 158, 174—184.

⁷¹ A horvátországi Knint 1514 februárjában csakugyan ostromolták mintegy 10 000 főnyi sereggel a törökök, de március első napjaiban már Horvátországból, márc. 7 és 9-én Spalatóból, márc. 24-én Ragusából jelentették Velencébe, hogy a török felhagyott az ostrommal és elvonult. (*I. Diarii di Sanuto*, XVIII. 32, 51, 63, 109.) E tény legkésőbb április elején ismeretes kellett, hogy legyen Budán. — A „Knin elleni parancs” motívumának kialakulása világos. Az ostrom ténye ismeretes volt a 16. sz. történetíróinál, említi azt *Iovius* (222.), *Sambucus* (J. G. Schwandtner, SRH I. Vindobonae 1746, 409.) és *Brutus* (259.) is, anélkül, hogy bármi oksági kapcsolatba hozná Dózsa táborbontásával. Az oksági kapcsolatot merőben kombinatorikus alapon a 16. sz. végén Istvánffy teremtette meg: „...[Dózsa] intellexisset regi in animo esse, ut exercitus, cui praerant, in Croatiam ad ferenda adversus Turcas Tininensi urbi acerrime incumbentes auxilia, primo quoque tempore duceretur...” *Istvánffy*, 42b. (Ez különben Istvánffy eljárására számos ponton jellemző.) — Merőben sajátos Márki eljárása (i. m. 156.): e „parancs” igazolásául Horváth M. régi tanulmányára hivatkozik (Tudománytár 1841, 221), amely viszont e téren egyedül Istvánffy előadásán alapul... (Hogy a május 14-i dátumot Márki honnan vette, rejtély; bizonyára egyike önkényes kronológiai találgatásainak.)

⁷² Ide tartozik mindenképp a *Wunderzaichenben* fenntartott május 25-i, Budáról Bécsbe írt polgárlevél, amely kizárólag a rákosi („ain meyl von Pest gelegen”) tábor 5000 főnyi maradék részének dolgairól számol be (maga a két zászló története, a „csodajel” előző nap, május 24-én következett be, s nem Dózsa indulásakor, mint Márki, 174).. Az első környékbeli kisebb összetűzések „am freytag vergangen” (máj. 19.) Vácott és „am sambstag” (máj. 20.) Budától öt mérföldnyire zajlottak le. — Ezekről az eseményekről számol be egy selmeci származású polgár, Joseph Stek május 26-i levele (Dl. 47 076, *Oklt.*), ezekre utal Vajay Ferenc május 28-án (Dl. 73 360, *Oklt.*). Az események egymásutánjának e jellegzetes „budai szemlélete”, perspektívája még olyan össze-

Budán, hanem Bakócz érsek Esztergomban, s abban a „vezérről”, Dózsáról még csak említés sem esik.⁷³ Szögezzük le tényként azt a további, talán meglepő negatívumot, hogy Dózsa ceglédi átvonulásáról és tartózkodásáról, egyáltalán Cegléd szerepéről ez időben egyetlen forrás sem tud semmit (ide értve a humanista elbeszélőket is), s a fiktív „Dózsa beszédek” sem lokalizálja egyetlen író sem Ceglédre.⁷⁴ Maga az *ex Czegled* kibocsátott hadbahívó parancs súlyos tartalmi ellentmondásokat vet fel, ha keletkezését valamikor május derekán képzeljük el, hiszen Dózsa mérvadó források szerint még a Tiszán túl is a török ellen szólított hadba, e parancs viszont a törökről már említést sem téve, egyedül a nemességet nevezi meg ellenségként. Ha viszont bebizonyosodik, hogy e parancs később, más körülmények közt keletkezett, majd került kihirdetésre — június dereka táján — Cegléden,⁷⁵ akkor kiesik az egyedüli támpillér, amely az egész Márki-féle ceglédi kombinációt tartani látszott.

Mindezzel szemben, ha a különböző információértékű források vallomását abba a genetikus rendbe állítjuk, amely egyszersmind értékhierarchiájukat is megadja, félreérthetetlenül megmutatkozik, hogy a kezdeteket illetően a forrásoknak értékrend szerint tipizálható első öt csoportja egybehangzik, s együttesen szembenáll a hatodik csoport (a humanista elbeszélések) fokról-fokra tettenérhető információtorzulásaival.⁷⁶ E helyütt csak a leglényegesebb mozzanatokra szorítkozva, egyfelől megismételjük, hogy a budai szemtanúk május 8. és 15. közt még mit sem tudnak a közeli pesti kereszttestáborban bármi „rendellenes” jelenségről, másfelől az e téren egyedül mérvadó (mert az eseményeket azon a vidéken átélte) kortárs, Szerémi György káplán úgy emlékezik vissza, hogy Bakócz érsek május 15-i, Esztergomban kibocsátott felfüggesztő parancsa már Békésben — a fővárostól mintegy 200 km járőföldre — érte utol Dózsa seregét.⁷⁷ Dózsa főserége tehát nem in-

foglaló beszámolóban is megőrződött, amely utóbb keletkezett ugyan, de budai olaszoktól nyert információkat („di nostri Italiani di Buda”) tartalmaz, mint Niccolò de Zuanne 1514. aug. 11-i levelében (*I Diarii di Sanuto*, XIX. 15—17.): Bakócz Budára érkezése és a királyi tanács ülése után a májusi Rákos-mezei fejlemények kapcsán csak az általa 3000 főre tett maradék seregrész lázongásairól tud, információbázisa alapján véve azonos a *Wunderzaichen*-ével (a bulla visszavonása, a keresztesek ellenállása, a tábor első megtámadása, a jobbra-balra állítás — „csodajel” — jelentee, egy közeli falu megtámadása), majd ezután tér rá a csanádi püspök kivégzésére, s csak itt kezd szerepelni *Sechel Giorgio* neve egyáltalán. E „ritmus” mindenben megfelel annak, ahogy egy budai szemlélő tudomására jutottak az események.

⁷³ Egyáltalán, június 3-ig egyetlen helyszíni tudósítás, vagy oklevél nem említi Dózsa nevét (l. alább, 79. jz.). Bakócz két letiltó parancsa (vö. 2. jz.) megöly halvány utalást sem tartalmaz arra nézve, hogy a felkelés, lázongás Pest alatt kezdődött volna.

⁷⁴ Dózsa útvonalában egyetlen forrás nem említi meg Ceglédet, ide értve a fő állomáshelyeket legrészletesebben előszámláló Szerémit is; Szentfalva után Tiszavarsány következik (*Szerémi*, 59). — A „Dózsa-beszédek” három redakcióban maradtak fenn. *Taurinus* előbb a pesti táborban ad egy beszédet Dózsa szájába (I, 380—423), majd a második beszéd (II, 82—204) esetén az illogikusan ugráló szerkesztés mellett csak találgathatjuk, vajon ezt még Pest alatt képzele el (minden átmenet nélkül következik ugyanis a királyi tanács ülésének és a nemesek budai készülődésének elbeszélése után), vagy pedig már valahol a Tisza—Duna egybefolyásának vidékén, „hic, ubi piscoso tardissimus amne Tibiscus Danubium fecundat aquis” (II, 223—224), ahol ugyan Dózsa sohasem fordult meg, de ahová *Taurinus* mindjárt a „második beszéd” után átugrik. — *Tuberónál* a „beszéd” még a táborból való kiindulás előtt, tehát Pesten hangzik el (*Tuberó*, 331—332.), hasonlóképpen *Brutusnál*, ami különben nem is csoda, mert ha az *oratio* szövegrészeit tekintve „önálló” is, egyébként a kronológiában *Tuberót* követi (*Brutus*, 350—358.).

⁷⁵ Az ún. „ceglédi kiáltvány” keletkezési körülményeire Szűcs i. m. (17. jz.), 27—30.; a bővebb, dokumentált kitéjtést más keretek közt tervezem.

⁷⁶ A források hat csoportjának vázlatos áttekintése: Szűcs i. m. (17. jz.), 13—16.

⁷⁷ „Et legatus... scripsit literas Georgio Siculo, ut et ipse cessare et a bello congregaciones...” *Szerémi*, 60. A fogalmazás zavarosságáa ellenére az író világosan elárulja, hogy Bakócz május 15-i parancsának Békésbe érkezéséről tud, nemcsak azáltal, hogy a második (azaz május 24-i) letiltás tudomása szerint már Nagylaknál érte el a sereget (*Szerémi*, 62), s ez az ütem pontosan megfelel az elképzelhető seregmozgásoknak és futármozgásoknak (erre vö. már Barta i. m. [11. jz.], 72. s. köv., 88.) hanem szóhasználatával is: a május 15-i parancs (vö. 2. jz.) centrális eleme a *conventicula* eltiltása. — Hogy Szerémi 1514-ben kétségtelenül szemtanúként e vidéken, Várad és Gyula tájékán élhette át a parasztháborút, l. már Szádeczky L., Szerémi György élete és emlékirata (Értekezések a tört. tud. köréből, 15/7). Bp. 1892, 13, 56, 65 s köv.; Erdélyi L., Szerémi György emlékirata. Bp. 1892, 22—23, 81 s köv.

dulhatott ki Pest alól május 15. után, hanem jónéhány nappal korábban. E táborbontás még semmi esetre sem történhetett a „forradalmi jeladás” jegyében, mert az aligha kerülhetne volna el a jószemű német polgár, a cseh kancellár vagy a velencei követ figyelmét május 8—15 közt. Egyértelműen ezt támasztja alá az egykorú források egy másik sajátos alcsoportja, amely a május 25 utáni budai tudósítások sorozatából áll. E „budai perspektívában” az események úgy bontakoztak ki, hogy, előbb, május 24 után a pesti táborban hagyott 3—5000 főnyi maradékhad lázadt fel (Dózsáról természetesen szó sem esik, érthetően, mert a főhad ekkor már messze, Békés, Gyula vidékén járt) majd később — legkorábban május 31-én — kezdtek szivárogni a hírek a Maros vidéki fejleményekről, a csanádi püspök és társai karóbahtúzásáról, Dózsa fordulatáról.⁷⁸ Szervesen kiegészíti e képet egy további forráscsoport, a világi és egyházi kormányzat egyidejű rendeleteinek sora, amelyben Dózsa neve június 3. előtt elő sem fordul, meg sem jelenik a képzet, hogy az országszerte kibontakozó felkelésnek egyáltalán egy vezére van. Ez Budán csak azután vált tudott tényné, hogy a nagylaki győzelem és kivégzések (május 28) részletei ismertté váltak.⁷⁹ Egyértelműen így vall mindhárom „emlékirat”-jellegű forrásunk. A szemtanúk egybehangozón úgy emlékeztek vissza, hogy Dózsa főhadában az elégedetlenség már a Tiszántúlon fejlődött ki.⁸⁰ Sőt még az első irodalmi feldolgozó, Taurinus is megőrzött valamit, noha már ellentmondásos módon, a valóságból. Az író mint művéből (II, 12—17) tudjuk, valamikor május 15 és 24 közt érkezett meg hajón Esztergomból Budára. Az 1518—19-ben írt *Stauromachia* „lélektani” kommentárjai szerint persze Dózsát már eleve cselszövés, színlelés, gonoszság, kincsszomj vezérelte Budára jöttében (I, 345—371), már itt lázító beszédek tartott, és így tovább; ám amikor konkrétan a lázadás kezdeteiről esik szó, egyszerre csak kiderül, hogy hírnök hozta Budára az első híreket vidékről, „az egész Kunságban” öldöklések kezdődtek (I, 452—487), valahol a „Tisza vidékén” indultak meg a zavarok (I, 530—546).⁸¹

⁷⁸ Lásd fentebb, 74. jz. — A legelső hír a Maros-vidéki fejleményekről május 31-én érkezett Budára, ahogy egy e napon kelt anonyim cseh levélből tudjuk (Třebon-i lt. 3608b, *Oklt.*). L. már Pa-lacky, V/2. 302.; Márki, 188.

⁷⁹ 1514. máj. 15. és jún. 1 közt a királyi és érseki kancelláriából kibocsátott tíz oklevelet ismerünk (*Oklt.*), amelyek már a készülődő felkeléssel állnak összefüggésben, de egyik sem említi meg Dózsa nevét. Első ízben II. Ulászló június 3-i oklevelében: „Georgius Zekel, qui nunc confra nos et hoc regnum nostrum insurrexit” (Történelmi Tár 1904, 221.) — Lent, a Maros-vidéki hadszíntér közelében június 7-én természetesen az erdélyi alvajda tudja, hogy „Georgius Zekel ductor ipsorum” (Székely Oklevéltár, V. 49.) — A korai, júniusi források Dózsa nevét (*ductor, dux, haubtman*) mindig csak a Maros-vidéki fejleményekkel kapcsolják össze, mint pl. *Betinus* jún. 15-én (MTT 13, 1867, 251.), a négy megye június 16-án („rusticana enim sevicia...ductu illius Georgii Zekel...tanti mali capitatis a deo efferbuit, ut ultra Ticiam a flumine Marosii usque Waradinum et Debreczen omnes fere nobiles exterminavit...” Századok 6, 1872, 445.), egy budai német polgár június 16-án (a *Wunderzachen* második kiadásában, *Oklt.*). Ugyanezt a „szerkezetet” mutatják azok az értesülések, amelyek nagyjából június közepi magyarországi levelek nyomán kerültek ki júl. 5, 10, 16-ra Velencébe (*I Diarii di Sanuto*, XVIII. 329, 340. valamint Velence, AVP, Dispacci di Roma 1514, 67. *Oklt.*)

⁸⁰ Szerémi káplán mit sem tud budai zavarokról: Dózsa a Szt. György téri felavatás után Szentfalvára megy, onnan pedig seregével „venit ad Tizawarsan”, még a Tiszántúlon is mindenütt a keresztre toboroz (többször megismételve: „et iterum clamare fecit ad sanctam iuxta [!] crucem venire”, „eciam clamare fecit pena et a culpa accipere sanctam rubeam crucem” [!] stb.), első ízben csak Békésben fakad ki az urak ellen (*Szerémi*, 59—60). Verancsics magyar emlékirója is úgy tudja, hogy haladéknélkül sietett „Szegedde”, ill. Apátfalvára (*Verancsics*, 6.). Az anonyim budai emlékiró: „Sed ille [Georgius Siculus] absque omni mora ivit ad oppidum Thwr”; itt történt aztán szerinte az első inzultus, amelyet „postquam autem Georgius Siculus percepit...cepit crudelitate et tirranitate facere...” (*Bécsi Kódex*, 274.)

⁸¹ *Taurinus* „Nos classem ingredimur misso Strigone vadoso...” kezdetű sorai (II, 12—17) kétségtelenül személyes élményből fakadnak. E budai bevonulás május 15. és 24. közé esik (Bakócz előbbi időpontban még Esztergomból, utóbbiban már Budáról keltez, vö. 2. jz.) A *Stauromachia* antik kölcsönzésekből összeállított szervesen szövegében (vö. Császár Z., A *Stauromachia* antik és humanista forrásai. Bp. [1937], *passim*) csak helyenként húzódik meg egy-egy valós motívum, többnyire téves kronológiai és geográfiai összefüggésben, mert az író nem fásasztotta magát az események összefüggéseinek összeállításával, Magyarország földrajzát pedig nem ismerte. A *tota telonea agri Comani* sem veendő szó szerint; nagyjából ennyit jelent: „valahonnan vidékről, az Alföld felől” jött a hír.

A körülmények együttesen arra mutatnak, hogy valójában Dózsa már május 9—10 körül megindult főhadával Pest alól (egy 3—5000 főnyi sereg részt a pesti táborban hagyva), s összegyűjtendő a gyülekező kisebb csapatokat, még így is erőltetett menetben haladt a maga tisztántúli kerülőjével eredetileg és egy ideig még csakugyan a török ellen. A főhadban csak Mezőtúr, majd főként Békés és Gyula tájékán érlelődtek meg a felkelés csirái, hogy aztán az apátfalvi vereség (május 26—27) fordítsa át véglegesen a kereszteshadot a nemesség elleni háborúba.⁸² Évek és évtizedek múltán aztán az események fokozatosan egybemosódtak, a dramatizálás igénye is megkívánta a tér, idő és cselekmény egységét: így alakult ki Tuborótlól Istvánffyig az a szuggesztív, hogy Dózsa már a pesti táborban mintegy kibontotta a felkelés zászlaját.⁸³

Amikor Bakócz érsek Esztergomban (s nem a „kormány” Budán) május 15-én az érseki udvarba beérkező panaszok és vádak hatására először felfüggesztette a további kereszttestoborzást, szót sem ejtett a pesti táborról, Dózsáról, hanem részletesen elősorolta a tudomására jutott tényeket, miszerint „az ország különböző részein”, *in diversis regni Hungarie partibus* önkényes és hamis keresztprédikátorok toborozzák a népet, kárhuzatos „gyűléseket” tartanak, egyáltalán általános lázadás, *sedition* van készülélfelben. Egyéb korai tudósítások sem ejtenek szót Pestről, ezzel szemben a kezdeteket illetően a „vidéket” emelik ki: *in diversis ...provinciis et partibus* (pl. Betinus) kezdődött a felkelés.⁸⁴ A lázítók, a „hamis keresztprédikátorok” közt a korai források összefoglalóan vegyesen emlegetnek világi papokat és szerzeteseket, de az érsek oklevelei különös hangsúllyal emelik ki az „aposztata és kiátkozott” szerzeteseket; egy budai emlékiró is főként szerzetesekre emlékszik, akik számára „a szerzetesség (regula) gyűlöletes és undorító volt”.⁸⁵

⁸² Már Barta G. több forrasserű megmondolás, főként pedig a menetidő reális kiszámítása alapján május 9—10-re tette Dózsa megindulását Pest alól (11. jz. i. m., 72—73), s hang-súlyozta az apátfalvi-nagylaki fordulat jelentőségét (uo. 80—88.)

⁸³ Nem érdektelen, hogy még *Cuspianus* és *Bartholinus* összefoglalásaiban, amelyek 1515-ben keletkeztek, nyoma sincs annak az elképzelésnek, hogy a felkelés még Pest alatt kezdődött volna; igaz, e korai feldolgozók nem is törekedtek valami mesterkéltn kronológiai váz felépítésre. Összefoglalásuk (főként *Bartholinus*s) szerkezete: a zendülés „*longe lataque*” kitört az országban; a legfőbb vezérek nevei; a főbb csaták. Az „átcsúszás” kezdete *Ianus Vitalis Panormitanus* 1514 vége felé írt összefoglalásában tapintható ki. Az író a *Wunderzaichen* c. röplap irodalmi parafrázisába mintegy „belecsúsztatta” a ceglédi kiáltvány intituluójából elvont, s egy június közepén Budáról írt levél alapján kinyomatott német röplap révén Európában elterjedt „parasztkirály címsort”, miáltal a május végi pesti események és Dózsa június derekán Budára eljutott hadparancsának (az ún. „ceglédi kiáltványnak”) e motívumtöredéke egybemosódott. De *Ianus Vitalis* továbbment a kombinációban. Minthogy a német röplapokban az intituluó elején a rejtélyes *Melchior Bankwr*, *Bannser* névalak állt (előző a Bayerische Staatsbibliothek 4° H. Eocl. 847c. példány címlapján, utóbbi Uo. Rar. 351, Akad. Könyvtár RM IV. 88.), amely Rómába érve már *Mouderre* torzult, másfelől eljutott Rómába *Georgius Siculus* neve is, úgy okoskodott, hogy utóbbi „eodem titulus altero sibi assumpsit”, s a sereget „kettéosztották”. Minthogy pedig a kronológia már teljesen fel-lazult, ez az egész konstrukció az események kezdetére csúszott. — A hasonlóképpen távoli Ragusában élő *Tubero* később, az 1520-as években ugyancsak megteremtette a maga „dramatizált” cselekményegységét: Dózsa elhatározása, „beszéde”, „királyá” választása már nála is a pesti táborba szűföldik össze (*Tubero*, 331—333.). — *Iovius* e vonatkozásban *Ianus Vitalis* használta forrásul, *Brutus Tuberót* és *Ioviust*, *Istvánffy* pedig e három utóbbi alapján szerkesztette meg a maga elbeszélését, — egy-egy ponton mindegyik hatásosan továbbfejlesztve a hely, idő és cselekmény egységét. (A hagyománytorzulás folyamatát a részleteiben máshol tervezem kifejteni.)

⁸⁴ Bakócz, máj. 15. (lásd 2. jz.) — *Wunderzaichen*/1 (máj. 25.): „Acht man gentzlich, das ir sein bey funffzigtausent in dem gantzen Vngerlandt oder meer, send doch nit all bey eylander”. — Az első királyi hadparancsokban (máj. 29., 31., jún. 1. stb. lásd *Oklt.*) a formula: „...rustici et populares in toto hoc fere regno nostro sub nomine cruciate ...insurrexerunt”. — Betinus, jún. 15. (közvetlenül a bulla kihirdetésének vázolója után) „Illico rustici et populares in diversis huius regni provinciis et partibus insurrexerunt, et cruce propria auctoritate insigniti sunt...” MTT 13 (1876), 251.

⁸⁵ Tierner, máj. 8.: „Es nimpcz nicht nur der gmain man auff [ti. a keresztet], sunder *minich* vnd *phaffn*...” (l. 3. jz.) — Bakócz, máj. 15.: az önkényes keresztprédikátorokról előbb általános

Nagyjából körvonalazhatók azok a legfőbb vidéki gócpontok, *partes regni*, ahol a gyülekező kereszttescsapatok forrongó *conventiculumai* időben legkorábban megkezdődtek — éspedig Dózsa főhadának tiszántúli vonulásával egyidejűleg, de a Maros-vidéki fordulat előtt —, s a „hamis keresztprédikátorok” irányításával de facto, minden központi meghirdetés nélkül, megkezdődött a parasztháború. Az egyik vidék Abaúj és Zemplén megye határterülete, két jól kirajzolódó pólusában Szikszó és Sárospatak tájékával. Ha Bakócz érsek május 24-én külön parancsot látott jó-nak intézni a szikszói plébánoshoz, mert „azokon a részeken” a tudomására jutott hírek szerint a kereszttescsapatok mindenféle „szertelen gaztetteket és botrányokat” követtek el, s immár „csaknem az egész megye lázadásba fordult”, e körülmény, tekintve a hírsétséget (egy parancs vagy levél négy-öt nap alatt jutott el Budáról Szikszóra és viszont) arra mutat, hogy a lázongás kezdeteivel e vidéken már legalábbis május közepén, ha ugyan nem már második hetében kell számolnunk.⁸⁶ Egybevág ezzel Pelsőci Bebek János gömöri főispán pánikhangulatú május 28-i levele Kassához, a Szikszótól nem messze eső Szendrőből, mely szerint a szomszédos megyék nemessége ekkor már javában készülődött a kereszttesek „dühének elfojtására”. Ezt azonban megelőzte már egy korábbi levél, amely részletezte, miféle károkat okoznak a nemeseknek.⁸⁷ A dolgok ilyen kifejelete határozottan arra utal, hogy legalábbis május derekán a mozgalom már kisugárzott Abaúj és Borsod határterületére is. A központ itt Szikszó lehetett. A szomszédos Aszaló és Megyaszó falvakból származott az a két *princeps cruciferorum*, Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc, akiknek már merőben „szabálytalan” *bulla-summariuma* a parasztháború ideológiája kiépülésének első fázisát, a kereszttes eszmekör „apostáziáját” tükrözi.⁸⁸ Szikszó környéke e szerepét megtartotta később is, miután a városkát már a nemesi csapatok foglalták el. Még június 21-én is nagyobb kereszttes sereg táborozott a közelben, amiről Dózsa György is tudott. A „ceglédi kiáltvány” egy példánya éppen e napon

ságban: „forent nonnulli presbyteri, clerici, *religiosi* et *seculares*...”, majd alább: „*Quorum quidem cruce... falso et inique per apostatas et excommunicatos contra nostram et sanctissimi pape voluntatem signatorum...*” — Bakócz, máj. 24.: „...*ab apostatis cuiuscunque ordinis religiosi...* (1. 2. jz.) — *Bécsi Kódex*, 273.: „...*monachi, quibus religio odiosa et tediosa fuit*” (religio itt természetesen nem „vallás”, hanem — mint éppen Bakócz imént idézett rendeleteiben — a világi papsággal szembenállítva „szerzet, *ordo religiosa*”).

⁸⁶ Bakócz, máj. 24.: szavahihető jelentésekből értesült, „*quod tu temeritate... inductus, nulla a nobis habita et obtenta facultate... cruciatam in partibus istis coram populi multitudine publicare, cruces distribuere, conventicula et congregaciones cruce per te signatorum... facere, quorum opera multa varia et enormia facinora scandalaque istic facta... sunt, et fere totus comitatus in quo resides in sedicionem conversus.*” Kassa v. lt. Schwarzenbachiana 18 852. (*Oklt.*) — A hírsétségre: e május 24-i budai parancsot a szikszói plébános a városi jegyző hátlapi feljegyzése szerint máj. 30-án mutatta be a kassai tanácsnak, feltehetően tehát 28—29-én kapta kézhez.

⁸⁷ Bebek, máj. 28.: „*Misimus aliquas litteras vestre dominationi nobis hys proximis diebus delatas, ex quibus bene intelligere potest eadem, quibus regnicole calamitatibus per cruciferos opprimuntur. Quorum insultibus... in diversis comitatibus prope circumiacentibus resistere et obviare dietim nitimur...*” (öt megye nemesei Egerbe gyülekeznek) „*quod prefatos cruciferos ubique eos trucidantes donec ipsorum rabiem delere poterimus.*” Kassa v. lt. Schwarzenbachiana 929. (*Oklt.*) — Kassa máj. 31-i levelében a felkelők („*auffrür der creuczyger*”) elől a városba menekült környékbeli nemesekről ír. Bártfa v. lt. 4431. (*Oklt.*)

⁸⁸ Századok 6 (1872), 440. (Kassa v. lt. Suppl. H. 283. *Oklt.*) Vö. Márki, 98—99, 245—246. — E Mészáros Lőrincet hagyományosan, de minden alap nélkül azonosították a Dózsa környezetében szereplő, majd a bihari harcokat vezető Lőrinc pappal (lásd alább). E *summarium* ideológiai szerkezetére Szűcs i. m. (17. jz.), 25—27.

érkezett meg Szikszóra, hogy a tájékon újra felszítsa a felkelés hamvadó paraszát.⁸⁹ A másik pólus e vidéken Sáros-patak volt. A közeli Tolcsva plébánosa még feltehetően május közepe előtt állította ki azt a toborzó parancsot, amelyet egy keresztes csapat május 18-án Enyickére vitt, majd Kassára került.⁹⁰ Patakon táborozott május végén, június legelején egy keresztes sereg, amely már korábban összeütközött a tokaji vár-naggyal, s ahonnan egy *belliger cruciferorum* kemény hangú levelét ismerjük.⁹¹ Valószínűleg e sereg tevékenysége sugárzott ki egyfelől Kassa, másfelől északra, Szalánc és Somoskő irányában.⁹²

A másik vidék Békés és Bihar megye határterülete. Gyula várába már május legelején menekültek a paraszt keresztesek elől azok, akiknek féltlenivalójuk volt.⁹³ E vidék másik pólusában Várad emelkedik ki. Itt, Váradtól két mérföldnyire zajlott le tulajdonképpen a parasztháború első nagyobb csatája, jóval Dózsa nagylaki győzelme előtt, már május 22-én (esetleg már május 15-én). A parasztok egy ezer főnyi nemesi sereget győztek le, mintegy 100–400 nemest levágtak, míg közülük csak ötvenen veszték oda. Joggal merül fel a feltevés (amire még visszatérünk), hogy e Várad-környéki keresztes sereg azonban lehetett azzal a több mint 2000 főnyi haddal, amelyet a következő napok valamelyikén Lőrinc pap vezetett el Gyula tájékán Dózsa főcsapatahoz.⁹⁴

⁸⁹ A Szikszón táborozó kassai csapat egyik vezetője, Johann Sayczlich levelében jún. 21., Szikszó: (Báthori János mondta), „er merkt woll, das es [ge]fyerlich wns, aleyn wer czw bleyben... Dy edellewt sagen selber, sy wissen nicht, welche stunden das wyr nachten wberfallen weren etc. schickt halt yn der nach auß. Der Bernald Laslo hat sy aussgespet, der sagt von grossen volk, das her hat”. Ugyanitt *post scriptum*: „Der Zekel Jorg hatt den tagn wndt die stund bruff her ken Zyxo geschickt, das man sy zue czyhen sollen, wndt ym beystatt thun”. Kassa v. lt. Suppl. H. 303. (*Oklt.*) Ugyane napon kelt másik levelében: „Auch wisset, das dy Zyzer [ti. a felkelők], alz ich verstandiget. var, sey bey wer schwalich bestendig werden seyn.” Uo. 302. (*Oklt.*) Vö. Szűcs i. m. (17. jz.), 29.

⁹⁰ Századok 6 (1872), 439. (Kassa v. lt. Suppl. H. 297. *Oklt.*) Ezt az iratot május 18-án az enyickei plébános másolta le (Történelmi Tár 1902, 159. Kassa, uo. 298.) és hátlapi feljegyzés szerint május 19-én mutatták be a kassai tanács előtt.

⁹¹ Századok 6 (1872), 442–443. (Kassa v. lt. Suppl. H. 299. *Oklt.*) — A pataki vár fenyegetettsége tükröződik Pálóczy Antal június 6-i levelében. Kassa v. lt. Schwarzenbachiana 913. (*Oklt.*)

⁹² Losonczy Zsigmond jún. 7., Somoskőről írt levelében a szalánci vár szükségleteire kér lőport Kassától. Kassa v. lt. Schwarzenbachiana 932. (*Oklt.*)

⁹³ Egy 1516. évi oklevélben: „in anno... cuius iam tertia instaret revolutio circa festum beatorum Philippi et Iacobi apostolorum [1514. május 1.] dum scilicet rustici et populares homines contra statum nobilitatis tumultuabantur” bizonyos emberek „pro ipsorum defensione ad castrum... Gywla vocatum intrare preparassent”... Dl. 37 986 (*Oklt.*) E *circa* megjelölés két év távlatából természetesen csak hozzávetőleges időpontra utal, de mindenesetre május első felére, mert az oklevélben szereplő Ravaszdy Péter május 20 körül és után már Báthory István táborában volt Temesvár környékén (május 28-án Dózsa Nagylakon kivégeztette).

⁹⁴ Legfőbb forrásunk e váradi csatára a *Wunderzaichen* 1, amelynek levélírója (május 25.) viszonylag részletesen összefoglalja azokat a híreket, amelyeket a Budára menekült nemesek hoztak („ist der mertayl her gen Ofen geflohen”). Márki (i. m. 195) egészen érthetetlen módon „Budának” értelmezi a röplap valamennyi kiadásában világos *Wardein* helynevet. A váradi csata jelentőségét felismerte már Barta G. i. m. (11. jz., 93–98. — Valószínűleg ugyanebből a hírforrásból ered és e mozzanatra vonatkozik Joseph Stek levelének (május 26.) e passzusa: „Als ich verste von fil gutten leutten, daz sy mer don 100 edl leut howen erschlegen in dem nider londt...” Dl. 47 076 (*Oklt.*) — Erről értesült Vajay Imre váradi kanonoktól Vajay Ferenc is, noha a budai helyzetet május 28-án veszélyesebbnek vélte: „Nova habemus communia cum DV et, ut reor, hic peiora quam illic...” Dl. 73 360 (*Oklt.*) — A csata időpontja a *Wunderzaichen* szerint „am montag vergangen”, ami a közvetlenül megelőző hétfőre (máj. 22.) is érthető ugyan, de felmerül a kétség: elképzelhető-e, hogy a szétszórtn nemesek két-három nap alatt Budára menekültek? Ekkor már a közbeeső tiszántúli területeken mindenütt tumultus volt, s Vajay Ferenc ímént idézett levele szerint is egy bizonyos idézőlevél „tardissime venerunt”: a határnap máj. 23. lett volna, s

A harmadik vidék Csanád és környéke lehetett. Egyetlen, de igen megbízható információ szerint Dózsának a Maros vidékre leérkező serege egyesült egy Csanád körül gyülekező csapattal, amely ott már korábban ostromolhatta a püspöki várat, mert Csáky Miklós csanádi püspök Temesvárra menekült előlük, Báthory Istvánhoz. Mindez megelőzte az apátfalvi eseményeket (május 26—27), május 20 körül vagy korábban történt.⁹⁵ Végül a negyedik vidék Bodrog és Bács megye, ahol ugyan csak ez idő tájt már mindenütt keresztetek ellenőrizték az utakat. Brandenburgi György káplánja, Mathias Künisch Siklósról már nem is tudott visszajutni Budára, mert az utak a Dunántúl alsó részén is el voltak zárva, ezért Lippára igyekezett vissza (az út a Duna—Tisza köze alsó felén vezetett át), ahol is tizenhatszor tartóztatták fel, míg végül kénytelen volt maga is keresztet varrni ruhájára, így érkezett meg május 28-án Lippára.⁹⁶

Ha most már közelebről szemügyre vesszük ezt az egymástól — s Dózsa főhada vonulásának irányától is — elszigetelt négy vidéket, arra az érdekes körülményre figyelhetünk fel, hogy a legkorábbi forrongás gócai és pólusai valamennyi esetben egybeesnek az obszerváns ferences helytartóság egy-egy jelentős kolostorával. Szikszó szomszédságában ott van az (abauj)szántói, a másik póluson a (sáros)pataki rendház. A másik vidéken egyfelől a gyulai, másfelől a váradi kolostor, lejjebb a csanádi. Végül a Duna—Tisza köze alsó részén az obszerváns kolostorok láncolata húzódott a Duna mentén Kölyüdtől (elpusztult helység Bodrog megyében Bátmonostortól délre) Pétervárad környékéig (Perecske, Atya, Újlak, Futak, Kabol).

Némi kerülővel íme visszajutottunk az obszerváns ferencesekhez *extra civitates Budensem et Pesthiensem*, a „vidéken”, ahol április vége óta e szervezet feladata volt a keresztprédikáció. Hogy itt esetleg összefüggések lehetnek, pusztán e feltűnő egybeesés alapján, önmagában még csak pusztá sejtés. Az egybeesés önmagában egyéb-

csak máj. 26-án jutott el Budára. Ily módon nyitva kell hagyni a lehetőséget, hogy éppúgy, ahogy a *Wunderzeichen* egy másik időmegjelölése, „am freitag vergangen” az előző hétre, május 19-re vonatkozik, a váradi csata esetében is az „elmúlt hétfő” esetleg május 15. — Lőrinc pap csatlakozására Szerémi, 61.

⁹⁵ „Ma i crocesegnati del contado di Buda, trattisi velocemente addietro nella città di Cenedino, si congiunsero con gli altri di quel paese...”, majd alább: „presero per forza Cenedino e la fortezza, fuori della quale il Vescovo con gran fatica fuggendo, si salvò in Temisvar, dove il conte Stefano Batori con buon numero di gente si trovava”. *Barbaro*, 1054. Daniele Barbaro velencei történétíró ugyan 1547 és 1550 közt írta meg töredékes művét, a magyar parasztháborúra vonatkozóan elsőrangú forrásokat, Velence budai követének jelentéseit használta fel („non restero di scrivere con brevità, siccome l’ho raccolto da molte lettere di Messer Antonio Suriano...” uo. 1053.), minden mesterkéltég nélkül, tömören adva vissza azok lényegét. Műve ezért több vonatkozásban egyike a legértékesebbeknek az elbeszélő források közt (jóllehet ezt sem Márki S., sem általában a magyar történeti kutatás nem vette tudomásul).

⁹⁶ Emlékirata 1514. aug. 25., Hunyad: „...Do ich...wiederwmb wollendt ken Offen...wardt off allen säytenn dy stroß vorschlossen mit groß mechtigen summa der creucziger, das ich...mit list wnd lugenn zeu ruck ken Lippa czihenn must. Do ich mehr als sechzennen moll angriffen von yn...das creütz an mayn klaidt müssen an nehen, das ich biß ken Lippa czwischen zo vil volks nicht erschlagen wardt.” Ezt megelőzően „den herren grosgrauen zu Zocloß” kereste fel, „den ich mit dem herren schaczmaister bey ainander fandt”. Staatsarchiv, München, Brandenburgica, 1033. (*Okt.*) Lehetetlen más helyre gondolni, mint a Baranya megyei Siklósra (Soklós), mert Perényi Imre nádort és a „kincstartót”, Beriszló Pétert csakis itt találhatta együtt. II. Ulászló első parancsa a felkelés ügyében (máj. 29. Tört. Tár 1904, 220.) Valkó megyéhez szólt, hogy a nádorhoz siessenek; Beriszló ez idő tájt a Dunántúlon Szlavónia felé vonult seregével. — Künisch megérkezése: „Noch dem als ich ken Lippa kam, des selbenn tags, spisten sy dennen bischoff von Czánad” [máj. 28.]. Vö. Márki, 222.

ként sem igazolna egyebet, mint hogy Bakócz rendelete és a helytartói körlevél csakugyan végrehajtásra került legalábbis abban az értelemben, hogy bizonyos örkerületekben hatékonyan tevékenykedtek a barátok, s meglepően rövid időn belül, mintegy két hét leforgása alatt jelentős paraszttömegeket verbuváltak össze. (A fentiek közül két rendház nagyobb kolostor, *conventus* volt, egy-egy örkerület székhelye: Patak a pataki, Várad a borosjenői *custodiáé*.) Az eredmény akár független is lehet a toborzó szerzetesektől. Annál is inkább, mert ahogy április 25. körül a keresztes toborzással, egy hónap múlva, május 24-én a felkelő kereszteshad feloszlásával is az obszerváns helytartót bízta meg az érsek és legátus. Hogy Budán így történt, már eddig is tudtuk.⁹⁷ Kódexünk jóvoltából most már birtokunkban van Dézsi Baláznak a budai konventhez intézett rendelete is, amely rendkívüli biztost jelöl ki a zavargások lecsendesítésére (*concitata disturbia sedare*).⁹⁸ Nem érdektelen azonban az sem, milyen összefüggésben hangzik el e megbízás. Előzőleg ugyanis a helytartó felszólítja a biztost: ha bármi rosszindulatú dolgot észlel a renddel szemben, „főleg a konventuális barátok részéről”, minden módon szegüljön szembe. Ismerve azt az ádáz viszonyt, ami a ferences rend két *de facto* különvált ágát szembeállította, aligha kétséges e két ügy szerves kapcsolata: a konventuálisok kaptak az alkalmon, hogy az obszervánsokat vádolhassák — íme, ők az okai ennek a jelenlegi zúrzávarnak!

S csakugyan, akaratlanul azok voltak. De vajon csak akaratlanul? Láttuk fentebb, hogy Bakócz érsek május 15-én és 25-én milyen nyomatékkal emelte ki a forrongó „gyűlések” hangadói közt az „apostata” szerzeteseket.⁹⁹ Az *apostata* szűkebb értelemben a rendi fegyelmet áthágó, előljáróiknak nem engedelmeskedő, a kolostorokat elhagyó, „kóbor” szerzetest jelölte,¹⁰⁰ tágabb értelemben — mint alább látni fogjuk — ez volt a megnevezése a ferences fogalmi nyelvben az eszmeileg külön utakon járó, misztikus és spiritualista tanokat valló eretnek gyanús, sőt eretnek elemeknek, akik többé-kevésbé nyíltan szakítottak a renddel. Figyelemre méltó most már közelebről Taurinus három általános megjegyzése. A felkelés kiterjedésének ecsetelésénél a parasztok kapitányai közt kiemeli a „kolostori barátokat” (III, 186), majd alább a legtevékenyebbekként a „szökött szerzeteseket” (III, 190—193) nevezi meg. Máshol pedig Dózsa „beszédének” megszerkesztésekor ezzel kezdi a szöveget: efféle lázító beszédekét Dózsa egykor, ifjúkorában a „kámzsás barátoktól” hallott (II, 83—87). Ebből természetesen téves lenne azt a következtetni, hogy Dózsa csakugyan ezt mondta; az *oratio* nem egyéb, mint antik és humanista szövegtörödékekből egybeszerkesztett mesterkelt tákolmány. Mégis van forrásértéke e helynek is, mert szerves eleme az egész „eposzon” végighúzódo propagandisztikus célzatnak, miszerint nem Bakócz érsek felelős a történetekért, íme, sokkal inkább okolhatók az obszerváns ferencesek (a „kámzsás barátok”: *cseri barátok*), hiszen e néplázító is tőlük tanulhatott...¹⁰¹ Nos, kódexünkben van egy feljegyzés, *Nota circa agenda*

⁹⁷ Vö. 9. jz.

⁹⁸ *Formularium* f. 111 v; lásd *Függelék* 3. sz. — A környező iratok mind 1514-ből, vagy legalábbis Dézsi Balázs helytartósága idejéből valók. Pl. f. 110—111: 1514-ből (a szövegben: „sequenti anno scilicet 1515); f. 113—113 v: *Frater Blasius de Dees*; valószínűleg f. 114 is (az 1514-ben szabályozott vizitációs iratsoport része); 114 v—115: *Frater Blasius*, stb. — A szöveg elején az „in nostro vicariali capitulo” az 1514. május 1—3-i visegrádi gyűlésre utalás. (Vö. 65. jz.)

⁹⁹ Vö. 85. jz.

¹⁰⁰ Kollányi F., *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében*. Századok 32 (1898), 816.

¹⁰¹ *Taurinus* III, 186—7: „Mixti claustrinis fratribus ibant /Presbyteri et bello comitesque ducesque preibant...”; III, 190—3: „quam primum teneam male sanus transfuga frontem/ Per-

címen, amelynek keltezése bizonytalan (már feltehetően az alább tárgyalandó augusztus 15-i rendkívüli ferences gyűlés után kelt, s az 1515. évi helytartói káptalan előkézületei sorába tartozik), s amelyben az áll: miképpen kell letartóztatni és börtönbe vetni a rend minden aposztatáját (*apostatam nostre religionis*), a vizsgálat után az *apostasia* miképpen jelentendő a helytartónak — „hogy ne engedjék az ilyet többé szerte kószálni és rosszat rosszra halmozni”.¹⁰²

Mielőtt azonban követjük e szálon a ferences rendtartomány belső életét, térjünk vissza az érlelődő parasztháború fentebb körvonalazott regionális vonatkozásaihoz. Kódexünkben fennmaradt, mint a biztost kinevező helytartói rendelet (*institutio commissarii*) egyik mintadarabja egy datálatlan irat másolata. E rendelettel a helytartó közelebről két örkerületbe, éspedig a jenői és a pataki *custodiába* nevez ki biztost azzal a megbízással, hogy mindkét örkerületet alaposan vizsgálja meg, ami dicséretre méltót talál, azt dicsérje meg és buzdítsa a barátokat a folytatásra, ami azonban a szerzetesi életet „meggyalázza és befeketíti” (s amit tulajdonképpen neki, a helytartónak kellene személyesen „kiszakítani, lerombolni és kiirtani”), mindazt a biztos feladata „közülük kinyesni és a bűnösöket méltó fegyelmezésnek alávetni”, éspedig olyan teljes jogkörrel, hogy minden felmerülő ügyet a tekintélyes barátok tanácsával élve „eldönthet és a bűnösöket a legvégső büntetéssel sújthatja”.¹⁰³ E rendelet keletkezésének ideje nagyjából körvonalazható, mert a benne rejlő időmeghatározó utalások és azonos formulák genetikusan összekapcsolják két másik irattal, amelyek közül az egyik kétségtelenül 1514. május 3 után (de még május folyamán), a másik pedig valamikor a parasztháború időtartama alatt, a *veruferorum truculenta rabies* idején, május második és augusztus első fele közt keletkezett.¹⁰⁴ Önmagában ez a *verufer* megjelölés is érdekes, s egyedülálló. Eredete nyilván az,

fricuit, bellum superis indicit et audet, / Que volet, et nullum scelus intentare veretur”; II, 85—87: (mondhatok olyan beszédet) „quae iuvenis suggesto stantibus alto / Bardocucullatis caput olim a fratribus hausi”. Egyébként e „beszéd” irodalmi forrásaira Császár Z. i. m. (81. jz.), 15—17. A *Stauromachia* sajtóságot forrás (értékét a történeti irodalom hajlamos túlbecsülni): általában az események lefolyására, összefüggéseire nézve teljesen használhatatlan, megbízhatatlan, de egy-egy motívuma, betéte (a szövegkontextustól és tartalmi összefüggéseitől eltekintve) hiteles emléken, benyomáson alapul. Taurinus realisabb megítélésére vö. V. Kovács S., A Dózsa-háború humanista eposza. Irodalomtörténeti Közlemények 63 (1959), 451—473.

¹⁰² *Formularium* f. 72; lásd *Függelék*, 5. sz. — A feljegyzés egy összefüggő iratcsoportba ékeződik (f. 67 v—76 v), amelynek valamennyi darabja az 1514. augusztus 14-i gyűlés (f. 76 v) után keletkezett, s az egész rendtartomány vizitációjával kapcsolatos iratokat tartalmazza. A közvetlenül megelőző lapon (f. 71 v) egy irat kezdete 1514-ből („sequenti anno scilicet 1515...”), amelynek teljes szövege a *figura W* utalása alapján alább (f. 110—111) következik: vizitációs utasítás 1514-ből.

¹⁰³ *Formularium* f. 14 v—16 v; lásd *Függelék*, 4. sz.

¹⁰⁴ A datálás szempontjai: a helytartó neve, *frater B* csak hozzávetőleges támpont, mert bár az *N*-en kívüli siglák mindig reális név kezdőbetűi, s a magában álló *B* a kódexben mindig Dézsi Balázst jelöli, elvileg szóba kerülhetne Nyári Balázs (1501—1505) is. Az oklevél hosszú, 15 sornyi arengája („Quamuis ex sacre nostre regule serie...”) a személyes megjelenés elmaradását mentegető motívumokhoz átvetető fordulatig, egy-két szó eltérésétől eltekintve azonos egy másik irattal, amely *Brevis exhortacio* címet viseli (f. 45 v—46 v), s amelyben az akadályozó tényezők felsorolásában a *veruferorum truculenta rabies* megnevezése (l. még alább) ez utóbbit kétségtelenül 1514. május—augusztus közé datálja. (E jellegzetes arenga sehol másutt nem szerepel a kódexben.) A két irat időbeli összefüggését bizonyítja továbbá, hogy a személyes megjelenés elmaradását mentegető okok közt első helyen a helytartó megbetegedése áll, ami viszont egy harmadik, még közelebről datálható irat segítségével köthető időponthoz. Dézsi Balázs betegsége és „egyéb akadályokra” hivatkozva nevezte ki az 1514. május 1—3-i visegrádi gyűlés (vö. 65. jz.) után Dereszlyéni Albertet az Assisibe június 21-re kitűzött általános káptalanra (f. 63—63 v). A három irat indoklása mind tartalmilag, mind stílusban egybehangzik:

hogy a felkelő keresztes parasztnak véres kard és karó (*veru*) körbehordozásával hívták hadba a népet, sőt a véres karó mint a bosszú szimbóluma, mintegy „hadijelvény” szerepét töltötte be, a felkelők maguk előtt hordozták.¹⁰⁵ Ahhoz hasonló, ellenséges gúnyból fakadó szójátékról van szó, mint a kor okleveleiben többször előforduló minősítés, nem „igazi” keresztesek, *veri cruciferi*, hanem „keresztrefeszítők”, *crucifixores* a felkelők; nem keresztesek (szó szerint: „keresztviselők, keresztelhordozók”) tehát, hanem „karóhordozók”. Ami most már a biztosi kinevezést illeti, különösen figyelemreméltó annak „statáriális” jellege. Normális körülmények közt ugyanis a biztosoknak és vizitátoroknak nem volt ilyen fegyelmi hatáskörük. A vétkek és hanyagságok kivizsgálása során enyhébb büntetéseket kiszabhattak, de a súlyosabb ügyeket a helytartó, ill. a helytartói káptalan elé kellett terjeszteniük.¹⁰⁶ A másik „rendkívüli” körülmény, hogy biztost általában egy örkerületbe volt szokás kinevezni; a két örkerület — éspedig éppen e kettő — egybekapcsolása már feltűnő. Arról van ugyanis szó, hogy a fentebb körvonalazott vidékek, az „aposzata” keresztprédikátorok működése területei közül az Abaúj és Zemplén megyei (szántói és pataki rendház) a pataki örkerületbe tartozott, a Békés, Bihar és Csanád megyei (gyulai, váradi, csanádi kolostor) a jení *custodia* része volt. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a vizitáció módjának az augusztus 15-i gyűlés utáni újra szabályozása keretében éppen az újlaki örkerület részére kiküldött példány ismeretes:¹⁰⁷ előttünk állnak azok a vidékek, ahol a parasztháború, helyi kezdeményezésekből, már május dereka táján lényegében véve megkezdődött.

A kellő kritikával megszürt források hiteles információi és kódexünk darabjai tehát immár fogaskerekeként illeszkednek egymásba. Ami a parasztháború geneziséét illeti, a fejlemények nem úgy kezdődtek, hogy egyetlen vezér „meghirdette a

Alia de eadem [ti. *institutio commissarii* a jení és pataki *custodiá-ba*] (f. 15)   *Brevis exhortacio* [1514 — máj. aug.] (f. 46)   *Clausula pro commissario* [1514. máj. 3. után, jún. előtt] (f. 63)

...*hinc infirmitatis cuiusdam molestia* me retinente, inde vero *etiam alius causis* me retrahentibus...

...*hinc me moles et infirmitas corporis, illinc RP commissarii et etiam aliis impedimentis preadventus...sed et veruferorum truculenta rabies et diversa hinc inde famihte nostra negocia prevenerunt...*

...*me tanta infirmitate gravatum, ventum...*

Van olyan 1514 májusában kelt irat, ahol az indoklás csak ennyi: „*certis supervenientibus impedimentis...*” (f. 88 v—89). — A helytartó ekkor Budán tartózkodott; a második iratban: „*sed me nunc existente B[ude]*” (f. 46). — Minthogy a május első napjaiban keletkezett iratokban még nincs szó a helytartó betegségéről (f. 87—91 v), az augusztus 15 után keletkezettekben (f. 67 v s köv.) már nincs, a jení és pataki örkerületbe szóló biztosi kinevezés 1514. május—augusztus közt kelt.

¹⁰⁵ Első pillanatra olvasati nehézség van ezzel a — tudomásunk szerint — egyebütt sehöl elő nem forduló szóval, mert a *veruferorum* írásképeben a *f* felett álló szabályos *er* rövidítés után az *or* végén egy általában *is-t* jelző rövidítésjel áll. Am az *A scriptor* írásában e rövidítésjel számos helyen előfordul a szóvégi *um* rövidítésére, pl. a *statutorum* (f. 68), *infirmorum* (f. 73) szavakban és egyebütt. — A véres karó faluról falura való körülhordozására Sternberk kancellár levele, júl. 4. (Palacky, V/2, 303. Trebon, 3613. *Oklt.*); Künisch jelentése, aug. 25. (l. 96. jz.); *Bécsi Kódex*, 274.; *Taurinus*, I, 480—483. Lásd még II. Ulászló, 1514. aug. 25: (a zágrábiak lázongásáról, akik) „*tam in eundo, quam redeundo unum palum acutum instar et ad modum fictorum, infidelium rebelliumque cruciferorum...ante se ferentes*” vonultak. Tkalčič, Monum. Hist. lib. reg. civ. Zagrabiae. Zagreb 1896, III. 217. (*Oklt.*)

¹⁰⁶ Így volt ez már az augusztus utáni szabályozáskor is: „...*excessus autem quos reperis, per te corrigibiles...corrigas et emendes, reliquos vero tui facultatem officii excedentes...tecum ad capitulum portes patribus ibidem coadunatis discuciendos*” *Formularium* f. 68 v.

¹⁰⁷ *Formularium* f. 67 v—68 v

népfelkelést” (Márki S.), hanem az országos elégedetlenség különböző — nagyjából körvonalazható — vidékeken, egymással párhuzamosan, jórészt még Dózsa főhadának fordulatát megelőzően jutott forrpontra. Ami pedig az elégedetlenséget szavakba öntő agitátorokat, a Bakócz érsek rendeleteiben emlegetett *pseudo, iniqui et falsarii predicatorum* személyi körét illeti, abban a jelek szerint az obszerváns ferences rend renitens, „aposztata” elemei kiemelkedő szerepet játszhattak, és pedig éppen a körvonalazható forrongó góccokban. Ez tükröződik a rendtartomány helytartójának éppen e körzeteket átfogó „statáriális” jellegű rendeletében, amit 1514 augusztusa után — mint látni fogjuk — az egész rendtartományra kiterjedő vizsgálatok és fegyelmi ügyek sorozata követett.

A szerzetesek (s különösképpen a Tauinus által kiemelt „szökött szerzetesek”) szerepe természetesen nem korlátozódott a májusi forrongó *conventiculumokra*. Hogy az egyre szélesebben kibontakozó parasztháborúban tekintélyes számban vettek részt egyházi személyek is, eddig is ismeretes volt. Maga a megtorló törvény külön artikulusban (1514:48 tc.) emelte ki a „bűntettekben részeseket” (*eiusce sceleris participes presbyteri*). Többségük, akiket az oklevelekből is ismerünk, plébános volt, akik egyszerűen falujuk vagy mezővárosuk csapatát vezették el a keresztiesekhez. Ha azonban azokat az ismert egyháziakat vesszük számba, akik nagyobb seregtettek, hadműveleti egységek élén mint kapitányok, „kereszties hadnagyok” harcoltak már a háború általános kibontakozása idején, júniusban és júliusban, ezek egy-két kivétellel: szerzetesek. Dózsa legkiemelkedőbb alvezéréről, Lőrinc papról alább külön fogunk szólni. A másik kimagasló személyiség Dózsa környezetében a Maros-vidéki fordulat idején Turkevei Ambrus dévaványai pap, a krakkói egyetem baccalaureusa volt, akinek mint Dózsa jegyzőjének szerepe elsősorban a felkelés ideológiájának kialakítása terén lehetett jelentős.¹⁰⁸ Nem tudunk közelebbit arról a Borbás papról, aki Bács felől átkelve a Dunán a Szerémségben Szalánkeménig vezette hadait, majd Péterváradnál ismét átkelve a Dunán, utóbb Szentlőrincnél (Bodrog m.) szenvedett vereséget és végezték ki.¹⁰⁹ Egy Máté nevű pap a szabolcsi részeket vezetett kisebb, a parasztháború stratégiája szempontjából jelentéktelen kereszties csapatot.¹¹⁰ A többiek, az ország különböző hadműveleti vidékein; szerzetesek voltak. Mihály barátot a parasztháború bukását követően a fővezérek sorában, Dózsa György, Gergely és Lőrinc pap neve mellett emlegették, mint a legfőbb nyolc seregtest egyikének kapitányát. Működésének területe Bács és Baja vidéke, s a Szerémség volt. Csaknem bizonyosan ő volt az a szerzetes, akit legyőzése után három más pappal együtt július utolsó napjaiban Budára hurcoltak, s miután — a velencei követ beszámolója szerint — a többiekkel együtt a börtönből a vesztőhelyre magyarul énekelve vonultak el, látványos kegyetlenséggel elevenen megégették.¹¹¹ Egy másik

¹⁰⁸ Szerémi, 59—60. Vö. Márki, 203—204.; Szűcs i. m. (17. jz.) 30—32.

¹⁰⁹ *Verancsics*, 7. Vö. Márki, 381—383. Valószínűleg az ő alakjából formálódott később Istvánfynál az a *Barnabas presbyter*, akit az író egy másik papkapitánnyal összecserélve (lásd 112. jz.) Eger felé vezetett el. *Istvánffy*, 42b.

¹¹⁰ Dl. 23 320 (*Oklt.*) Vö. Márki, 353—355.

¹¹¹ Legfőbb forrásaink e téren Cuspinianus és Bartholinus. Az előbbi már 1514. szeptember elején megjelent Budán, majd október—novemberben újra itt tartózkodott. (Ankwich—Kleehoven, H., *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*. Graz—Köln 1959, 69.). Az utóbbi Mathäus Lang gurki bíboros titkáráként érkezett 1515. március 28-án Pozsonyba, s több mint három hónapon át ott tartózkodott. Mindketten azt foglalták írásba, ami „hic publicenarratum est”, ill. (az *Odeporiconban*) „memorantur”, „feruntur”. Mindketten a legkiemelkedőbb négy parasztzvezér közt említik „Michael monachus” (a német változatban: „ain munich mit namen Michael”) ill. „frater Michael”

fontos hadművelleti területen, Eger vidékén, a Debrő körüli harcokban egy Márton nevű szerzetes volt a vezér.¹¹² Ung megyében, Kapos mezőváros környékén ugyancsak egy szerzetes „izgatta a paraszti népséget a nemesség ellen”.¹¹³ Végül egy dunántúli, Tolna-megyei sereg kapitányáról azt is tudjuk, hogy egykori szerzetes (*un capo, stato frate*), azaz „apostata” volt.¹¹⁴

Külön figyelmet érdemel Dózsa legkiemelkedőbb alvezérének, Lőrinc papnak a személye.

A történeti irodalom és köztudatban már a múlt század óta meggyökeresedett nézet szerint családnéve „Mészáros” lett volna, ceglédi plébános volt, s a pesti gyülekezés óta kísérte volna Dózsát.¹¹⁵ Valójában az igazolhatatlan és módszertelen azonosításoknak éppoly tarthatatlan összegabalyodásáról van ez esetben is szó, mint a parasztháború nem egy — részben korábban már említett — mozzanata és mesterséges motívuma esetében. A „családnév” onnan ered, hogy csakugyan létezett egy *Laurentius Mezaros de Megyazo* nevű keresztpredikátor, akit pusztán a keresztnév azonossága alapján, ötletszerűen szokás immár csaknem másfél évszázada azonosítani a parasztháború legendás *Laurentius presbyter*ével. Holott az előbbi, az Abauj megyei Megyaszó faluból származó *Mészáros Lőrinc* a szomszédos Aszaló falubeli Kecskés Tamással együtt valamikor május közepe táján adta ki már fentebb említett „szabálytalan” bulla-kivonatát (az érlelődő felkelés időben legkorábbi autentikus keresztes iratát), s az a körülmény, hogy másolata még május második felében Kassára került, a két falu pedig Szikszó tőzsomszédságában fekszik, kétségtelenné teszi, hogy egyike volt ő a korábban vázolt Abauj-vidéki forradalmi góc „hamis keresztpredikátorainak”.¹¹⁶ Minthogy pedig a forrásokban gyakran szereplő *Lőrinc pap* — mint rövidesen látni fogjuk — alig később Gyula tájékán csatlakozott Dózsa seregéhez, a két személy azonossága kizárt.¹¹⁷ De nem is

nevét *Cuspinianus*, iii v lev.; *Bartholinus*, D ii v lev.), utóbbi még ezt is írja: „Ultimus Michael, quantum et circa Bachyam, et Bayam pagos reliquiae copiarum profligatae, propter Syrmium cum fortiner pugnet, victus est...” (uo. D iii lev.) — Reá vonatkozik Szerémi elbeszélése a délvideki harcok kapcsán: (Balassi vicebán), „ad Budam duxit Benedictum [sic! helyesen Albertum] Nagh, et unum mercatorem de Chanad...et tercium unum monachum et alios multos captivos. Istos nempe Benedictum [!] ad quatuor partes scinderunt, alios... ercle, *assauerunt*, et sic exterminauerunt”. Szerémi, 70. — L. még *De rebus a. 1514 gestis commentarius*: Acta Tomicianiana III. 12. — A papok budai kivégzéséről Antonio Suriano 1514. júl. 29-i jelentése („...i quali da la preson fino al loco dove fo menati a far la justicia, sempre andono in la loro lengua ungara cantando...”) *I Diarii di Sanuto* XVIII. 479., valamint Niccolò de Zuane aug. 11.: „Etiam qui in Buda i hanno fato le più gran becharie dil mondo di costoro; e l'altro eri fezeno squartar un prete vivo, et *rostino un frate vivo*, da poi l'altro zorno justixio tre preti... Uo. XIX. 17. — Lev Zdenek prágai fővágróf is beszámol magyarországi hírek alapján arról, hogy egy *szerzetest* Budán egy üstben elevenen megsütötték (de alakját már összemossa a Kolozsvárott hasonlóan kivégzett Lőrinc pappal; lásd alább) 1514. aug. 21-i levelében: Archiv Česky 7 (1887), 76. vö. Palacky V/2, 311—312. — Egy budai emlékirat dominikánus szerzetes budai kivégzéséről tud: *Bécsi kódex*, 274.

¹¹² „...*Martinus* quidam et *Laurentius* uterque religione sacri, cum et ipsi colonos in nobilitatem concitassent, nempe alter in Agriensi, alter in Varadiensi agro, opprimendae nobilitatis consilium ceperant...” *Tubero*, 334. — Hasonlóan *Brutus*, 360, 383—384. — Figyelemre méltó, hogy *Taurinus* elbeszélésében az Eger-vidéki harcok részletezése (III, 194—200) egyike a kevés, egyéb forrásokkal is alátámasztható hiteles részmozzanatoknak, s éppen ezt közvetlenül megelőzően (III, 190—193) esik szó a szökött szerzetesekről. — Megjegyzendő, hogy a források e csoportjában szereplő *ager Agriensis* tulajdonképpen a *Debrő körüli* harcokat fedi, ahogy a Suriano-féle jelentések alapján pl. *Barbaro*, 1055. pontosabban is megjelöli, s több egykorú oklevélből az események részletei is rekonstruálhatók. Vö. Márki, 306—314.

¹¹³ Történelmi Tár 1904, 229. (Dl. 22 640, *Oklt.*) Márki, 330—331.

¹¹⁴ *Barbaro*, 1055. Forrása (Suriano) szerint ez a sereg még nagyobb volt, mint a Debrőt ostromló, 7000 főre becsült keresztes csapat.

¹¹⁵ E nézet már Horváth Mihálynál (Tudománytár 1841, 221.), Fesslernél és másoknál felmerült, sőt Eötvös József regényében. Összefoglalóan Márki, 148—149.

¹¹⁶ Lásd fentebb, 88. jz. Vö. Szűcs i. m. (17. jz.), 25—26.

¹¹⁷ Az azonosítás alapja az lehetett, hogy a kassai levéltárban őrzött csonka másolat, amelynek egyik kiadója megyászló Mészáros Lőrinc volt, már a 18. sz. vége óta ismert volt, ha máshonnan nem, Kaprinay gyűjtéséből. (Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Kaprinay kéziratok, XXVII. 187.)

ad meg családnevet Dózsa alvezérével kapcsolatban egyetlen forrás sem. Valamennyi egyszerűen „Lőrinc papként” nevezi meg (olykor latin, olasz szövegekben is: *Laurentius pap*, *Lorenzo pap*), maga Istvánffy Miklós is, kibővíve ezzel az elszigetelten álló meghatározással: *Laurentius sacerdos e Cegledio oppido*. Minden további kombináció alapja Horváth Mihálytól Márki Sándorig egyedül Istvánffy elbeszélése: egyedül ő szerepelteti ugyanis Lőrinc papot Dózsa oldalán már a pesti táborban, ő mondat ott el vele egy „beszédet”, majd pedig számos olyan mozzanatot fűz személyéhez, amelyek igazolhatóan jórészt tévedések, illetve Istvánffy sajátosság kombinációi. Éppen ezért röviden át kell tekintenünk, mit tudnak az összes többi források (Istvánffy kivéve) a parasztháború e fontos főszereplőjéről, és pedig a forrásoknak fentebb már említett genetikus sorrendjében, ami egyszersmind értékhierarchiájukat is jelenti.

Az egykorú iratok, oklevelek csoportjában első ízben július 24-én bukkan fel a neve, mint aki a háború fejének, Dózsának kivégzése után is Várad körül még nagy sereggel harcol. Az augusztus eleji hírek még mindig 16 000 főnyi seregének utóvédharcairól szólnak, de augusztus 11-én Budán már értesülnek elfogásáról, később kivégzéséről. E csoport csak a Várad-környéki harcokról tud.¹¹⁸ A három emlékirat információja már jóval gazdagabb. A névtelen budai emlékiró ugyan csak legvégső, erdélyi utóvédharcokról számol be, ott azonban olyan fontos részletekről, hogy Lőrinc pap végeztette ki Kolozsvár mellett Telegdy Istvánt, őt viszont Zápolyai ugyanott augusztus 10-én égetette meg. Verancsis krónikása már valamivel többet tud: *Lörenc pap* a Szilágyságban és Várad tájékán vezette a harcokat, majd Zápolyai elfogatta és „megsetette Kolosvárott”. A legtöbb részletet, az egész bihari hadjáratot, várak ostromát, Lőrinc elfogását és kolozsvári kivégzését a szemtanú, Szerémi György káplán beszéli el, olyan fontos — oklevelekkel ellenőrizhető — mozzanatokkal együtt, amelyek hitelle kétségtelen. Éppen ezért a legnagyobb mértékben hitelesnek kell elfogadnunk Szeréminek azt a közlését is, hogy Lőrinc pap valahol Békés és Gyula közt csatlakozott több mint 2000 főnyi sereggel Dózsa György főhadához.¹¹⁹ A következő, ez eseményekhez még közeli (1514—15 folyamán keletkezett) forráscsoportban Ianus Vitalis Panormitanus, Cuspianus, és Riccardus Bartholinus egymástól, s az előbbiektől függetlenül, egybehangzóan a Várad környéki harcokról számolnak be, megemlítik, hogy a végső ütközet 2—3000 főnyi emberáldozatot követelt, s végül Lőrinc papot megégették.¹²⁰ Ugyanez az információbázisa Antonio Suriano követjelentései nyomán Daniele Barbaro elbeszélésének.¹²¹ A későbbi elbeszélő források közül már csak egyedül Ludovicus Tubero tekinthető olyannak, aki az 1520-as években még közvetlen információk alapján dolgozott. Elbeszélésének szerkezete: előbb elmondja Dózsa harcait a temesvári kivégzésig, majd sorra veszi a többi hadszíntér, s ezek sorában a pesti csaták, Nagy (Longus) Antal Kalocsa-vidéki keresztshada után mondja el, hogy tudomása szerint volt még két fontos hadszíntér, a Várad és Eger környéki. Az előbbinél Lőrinc, az utóbbinál Márton barát volt a vezér. Végül ide illeszti Zólyomi (*Solohomius*) Miklós és három testvére kivégzését és birtokuk felprédálását (ami Lőrinc pap hadjáratának emléktörödéke). Iovius már csak őt követi (kiesztve Lőrinc nevét), hasonlóképpen, csak éppen bővebben, Brutus.¹²² Brutus művéig, az 1580-as évekig tehát valamennyi forrásunk információja egybevág, ellentmondások nélkül kiegészíti egymást, pusztán a részletek ismerete terén mutatkoznak különbségek. A legfőbb információelemek: Lőrinc pap Dózsa legjelentősebb alvezére volt; szerepe Várad vidékén, tágabban a bihari,

Maga Eötvös József folytatott levéltári kutatásokat regényéhez. — A két személy azonosításának tarthatatlanságára már Fekete Nagy A. rámutatott kiadatlan kéziratában; nyomában Barta G. i. m. (11. jz.), 112—113.

¹¹⁸ II. Ulászló, 1514. júl. 24.: Történelmi Tár 1891, 338. — Suriano, aug. 4.: *I. Diarii di Sanuto*, XIX. 9—10. — Zuanne, aug. 11.: *uo.* XIX. 17. — Lev Zdenek, aug. 21.: lásd fentebb, 111. jz.

¹¹⁹ *Bécsi kódex*, 276. — *Verancsis*, 7, 10. (Ő ugyan két személyre bontja „Lörenc pap” alakját, mintha az „egy barát Erdélyben” másik szereplő lenne, de a kivégzés körülményeiből, valamint egyéb források vallomásából kétségtelen, hogy ez esetben az eseményeket a Szerémségben átélt emlékiró téved.) — Lőrinc pap harcainak legrészletesebb elbeszélése: *Szerémi*, 68—70. E részletek hitelére vö. Erdélyi i. m. (77. jz.), 22—23, 81 s köv. — Lőrinc pap csatlakozására: „Interim venit unus sacerdos Laurentius nomine cum magna caterua (plus) quam duo milia hominum...” (majd alább: „Et jam Georgius movit aciem suam ad Gywla juxta Crisi flui” [!]) *Szerémi*, 61.

¹²⁰ *Ianus Vitalis* e mozzanatok elbeszélésénél már teljesen független a *Wunderzaichen* c. röplaptól, s értesülései egyéb források által alátámaszthatóan jók (*I Diarii di Sanuto*, XIX. 102—103.) — *Cuspianus*, iii v lev. — *Bartholinus* D iii lev.

¹²¹ *Barbaro*, 1055—1056.

¹²² *Tubero*, 334—335. — *Iovius*, 224, — *Brutus*, 360, 383—384.

szilágysági részekben emelkedett ki, s átnyúlt Erdély felé is; bukása után Zápolyai Kolozsvárot végeztette ki. A „koronatanú”, Szerémi szerint Békés—Gyula tájékán csatlakozott Dózsához.

Minden további körülmény és okleveles adat e kereteket tölti ki és segít kronológiailag elrendezni az eseményeket. Az a feltűnő körülmény, hogy Lőrinc pap igen jelentős létszámú, több mint 2000 főnyi sereggel jelent meg Dózsa főserégénél, már eleve valószínűtlenné teszi, hogy itt egyszerűen egy plébános vezette volna mezővárosa csapatát a keresztiesekhez. Az a másik körülmény, hogy a csatlakozás Békés—Gyula vidékén következett be, földrajzilag valószínűtlenné teszi, hogy (Istvánffy még alább érintendő utalása alapján) egy ceglédi papra gondoljunk. Miért csatlakozott volna itt egy ceglédi csapat, ha Dózsa már jó egy héttel előbb, Pest alól Tiszavarsány felé haladtában szükségképpen áthaladt Cegléd környékén? Dózsa főserége május 24—25 körül táborozott Békés—Gyula környékén.¹²³ Nos, mintegy egy-két napi járőföldre innen, Váradtól két mérföldnyire zajlott le május 22-én (esetleg már május 15-én) a parasztháború első ütközete, egy ezer főnyi nemesi had veresége.¹²⁴ Nem e Várad-vidéki győztes parasztsereget vezette Lőrinc pap Dózsához? E ponton igen lényeges a nem sokkal 1514 után keletkezett *Vitae fratrum Paulinorum* kétségtelenül hiteltelű vallomása, miszerint a Várad szomszédságában fekvő Kápolna pálos kolostorában élt egy Lőrinc nevű pálos barát, akit névrokona, Lőrinc pap, a keresztiesek vezére (*Laurentius presbiter, dux cruciferorum*) „propter illius probitatem szokott volt meglátogatni a kápolna kolostorban”.¹²⁵ E „látogatások” és a mögöttük joggal sejthető kontemplációk (mert Kardos Ti okkal mutat rá a *probitas* háttérében a pálos devotívós-misztikus irányzatra) azonban nem férnek bele Lőrinc pap 1514. június—augusztusi viharos és mozgalmas tevékenységébe e tájékon, maga a pálos krónika sem állítja, hogy a két Lőrinc a parasztháború idején cserélt eszmét. Az adat kétségkívül 1514 előttre vonatkozik. Amiből viszont következik, hogy Lőrinc pap maga is Várad-környéki, sőt esetleg váradai ember volt.¹²⁶ Ez a körülmény pedig nagy mértékben valószínűsíti, hogy csakugyan a Várad mellett győztes keresztieshad élén csatlakozott Lőrinc pap Dózsa főserégéhez, járult hozzá annak forradalmasításához, vonult le vele együtt a Maros-vidékre és játszottá itt — Nagylak és Lipa közt — azt a szerepet, ami a hagyományban fennmaradt. Lőrinc pap bihari hadjárata aztán június első hetének vége felé kezdődött, egyik hadmozdulataként annak a többszörös stratégianak, amellyel Dózsa György a felkelést összehangolt és tervszerű hadmozgások révén országos parasztháborúvá fejlesztette ki.¹²⁷

Mindezzel (s egyáltalán valamennyi korábbi forrással) szemben Istvánffy Miklós az 1590-es évek végén¹²⁸ Lőrinc pap szerepéről egészen különös dolgokat vél tudni. Jelen van Dózsa mellett már a pesti táborban, ott tartja látító beszédeit, majd Dózsa egy sereg élén Bácsba (!) küldi. Ezt követően Istvánffy is megemlékezik — Tubero és Iovius nyomán — a Várad körüli harcokról és a Zólyomiak esetéről, ám innen kihagyja Lőrinc pap nevét. Ezzel szemben szerinte a „Kőrös és Maros folyók közti táborban” egyszerre csak megint ott terem Lőrinc pap, mert „azokban a napokban visszajött Bács megyéből”. Később részt vesz Temesvár ostromában, sőt az egyik szárnyat vezeti, majd Dózsa veresége után „a Duna és Bács felé menekül”, majd „Kalocsa vidékén” csatlakozik Nagy Antal kereszties hadnagyhoz, együtt küzdenek Apáti közelében, végül Bánffy Jakab győzi le őket. Nagy Antalt Budára hurcolják és kivégzik, Lőrinc pap sorsa azonban, „minthogy többé senki sem látta, bizonytalan”, „senki sem tudhatja, hol, s milyen halálennel végezte életét...”

Nem csupán arról van szó, hogy ennek az elbeszélésnek minden mozzanata eltér a többi forrás vallomásától, sőt szembenáll azokkal, hanem a tévedések és zavarok, a hagyomány összekeveredésének pontjai is mindenütt kitapinthatók. (Ehhez képest valóban különös, hogy történeti iro-

¹²³ Gyula vidékéről indult a támadás a Maros irányában (*Szerémi*, 61.), s az apátfalvi vereség egy-két nappal a nagylaki győzelem (május 28.) előtt, május 26—27-én következett be. Márki kronológiai megállapításai (i. m. 214—215, 222.) e téren helyesek.

¹²⁴ Vö. 94. jz.

¹²⁵ E fontos forráshelyre és háttérére Kardos T. hívta fel a figyelmet: MTA II. Oszt. Közl. 5 (1954), 167—168.: „Frater Laurentius sanctus vir, quem Laurentius presbiter, dux cruciferorum propter illius probitatem visitare consueverat in claustrum de Kápolna...”

¹²⁶ E következtetést már kimondta Fekete Nagy A.; nyomában Barta G. i. m. (11. jz.), 112—113.

¹²⁷ A bihari hadjárat kezdeteinek részleteire Barta G. i. m. 110—114. Az 1514. június első hetében kibontakozó hadműveletek irányaira és összefüggéseire Szűcs i. m. (17. jz.), 28.

¹²⁸ Istvánffy Erdélyből 1598 novemberében hazatérve, 1599-ben kezdett hozzá műve megírásához; 1600 novemberére már a parasztháborút is magába foglaló első részlettel kész volt. L. legújabbban (a kérdés korábbi irodalmával) Benda K., Istvánffy Miklós levele 1605-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 71 (1967), 187—190.

dalmunk, Márki S. hagyományait követve, mind máig Istvánffy művét tartotta az események vezérfonalának.) A legutolsó mozzanatnál kezdve: mint láttuk, nem hogy „senki sem tudta” Lőrinc pap halálának körülményeit, hanem minden kortárs pontosan tudta, hogy Kolozsvárott végeztek ki. A tévedés elindítója ez esetben Tubero.¹²⁹ Ezzel szemben egyetlen kortárs vagy közel egykorú forrás sem tud sem arról, hogy Lőrinc pap a parasztháború idején Bácsban megfordult volna, sem arról, hogy részt vett volna Temesvár ostromában. Am éppen e „bácsi motívum”, a kétszeri ide-oda utazgatás Bács megye és Dózsa tábora közt árulja el a tévedés forrását. Nagy (Longus) Antallal együtt ugyanis a Bács megyei hadszíntéren egy másik papkapitány harcolt, őt győzték le Nagy Antallal együtt: a már említett Mihály barátot.¹³⁰ Évtizedek folyamán, Istvánffy koráig a parasztháború papkapitányainak nevei összekeveredtek, egybeemosódtak, azon a hagyományon túl, hogy itt vagy ott „egy pap” vezette a parasztokat. Innen érthető, hogy például Istvánffy a valóságban a Délvidéken harcoló Borbás (Barabás) papot Dózsaival Eger vidékére küldeti (ahol a valóságban egy Márton nevű szerzetes vezette a harcokat), Lőrinc papot pedig Bácsba vezérli (ahol a valóságban Mihály barát tevékenykedett). Minthogy e téves azonosításhoz ragaszkodott, kiejtette elbeszéléséből Lőrinc pap tevékenysége kapcsán azt a valóságos területet, amelyről az összes korábbi forrás egybehangzóan, ellentmondások nélkül tudósít: Várad környékét, a bihari részeket! Am a zavar azáltal vált teljessé, hogy egy-két hiteles hagyománytöredékről Istvánffynak is tudomása volt. Az egyik, hogy Lőrinc pap „tanácsainak” szerepe Dózsa oldalán „a Körös és Maros közti táborban” (*in campis inter Chrysium et Marysium fluvios*) volt döntő jelentőségű. Ez így is volt a valóságban. Ehhez azonban mintegy „vissza kellett hozni” a már Bácsba küldött Lőrincet. Itt a logikai forrássá Lőrinc pap első — soha sem volt — útjának Bács és a Tiszántúl közt.¹³¹ De minthogy a téves azonosítás megkívánta, hogy a bukásnál Nagy Antallal legyen együtt, mintegy „vissza kellett vinni” Bácsba. Ehhez szolgált merő kombinatorikus alapon a Temesvárról való menekülés epikai mozzanata. De Lőrinc pap legyőzésébe is beleszővődik egyetlen hiteles elem, a „Bánffy Jakab motívum”. Bánffy Zápolyainak egyik alvezére volt, s alighanem részt vehetett Tomori Pállal együtt csakugyan Lőrinc pap legyőzésében Zilah közelében; e motívum Istvánffy cselekménybonyolítása révén a Bodrog-Bács megyei színtérre, Apátiba lokalizálódik. (Valójában Nagy Antalt e vidék keletibb részén, Perleknél győzte le Balassi nándorfehérvári vicebán.) S hogyan került az események kezdetén Lőrinc pap a pesti táborba? Az „átcsúszás” kezdete itt is kitapintható. Mint láttuk, a forrásokban Tuberovalbezárólag egyetlen szó sincs arról, hogy Lőrinc a kezdetek óta Dózsa mellett lett volna, sőt maga Tubero is csak a különböző hadszínterek mechanikus számbavétele során, minden kronológiai igény nélkül, emlékezett meg a Várad és Eger környéki fejleményekről, s emlékezett meg az előbbi kapcsán Lőrinc papról. Am Brutus, aki az 1580-as években, Krakkóban Tubero és Iovius műveinek felhasználásával (s forrásainak bőbeszédű felhígítása formájában) szerkesztette meg a parasztháború kevés eredeti értesülést tartalmazó történetét, Tubero eme információját mintegy „kronológiailag” elrendezte Dózsa pesti táborban elhangzó „beszéde” és a „Tisza felé” való elindulása közé, ide iktatva (*erat haec summa consiliorum...*) kezdettel) azt a hagyományt is, amely időtől és tértől függetlenül élt Lőrinc pap, s általában Dózsa forradalmi papsága „tanácsairól” az ország belső társadalmi állapotainak átrendezésére vonatkozóan.¹³² Minthogy Istvánffy már Brutus művét is használta, ez elegendő „forrászerű” támpontot jelentett számára, hogy egyrészt Lőrinc papot egészen határozottan a pesti táborban szerepeltesse, másrészt a *consilium*ot továbbfejlesztve, a humanista történetírásban kötelező „beszédet” immár nem is Dózsa, hanem Lőrinc pap szájába adja, azaz ide sűrítse össze a felkelők programját.¹³³ Ily módon véglegesen kikerekedett a kép, ami felé a humanista történetírás már az 1520-as évek óta mozgott: mindaz, ami a valóságban május második felében történt Mezőtúr és Nagylak közt, s május 28. táján a Maros vidékén kulminált, május első felére, s a pesti táborba vonódott össze. E képet Istvánffy „kanonizálta”, s emelte irodalmi szempontból legkerekébb és

¹²⁹ „Laurentium vero presbyterum quonam in loco, quove mortis genere perierit, nemo scire possit... Sed an fugiens sibi mortem consciverit, ac desperabundus se in Danubium praecipitaverit, quum a nemine postea visus sit, incertum habetur”. Istvánffy, 47b. Vö. Tubero Mártonra és Lőrincre egyaránt vonatkoztatva: „...aut morte voluntaria, aut fuga occulta, sese a manibus nobilium eripuerit”. Tubero, 334.

¹³⁰ Lásd 111. jz.

¹³¹ Hogy Dózsa „in campis inter Chrysium et Marysium fluvios” jutott Lőrinc pap tanácsát követve bizonyos elhatározásra (Istvánffy, 44b), egybevág azzal a ténnyel, hogy a Körös melléki Gyula vidékétől a Maros menti Nagylakig már Lőrinc csakugyan ott volt Dózsa táborában (Szerémi, 69.), s Dózsa kétségkívül ekkor szánta el magát végleg a parasztháborúra.

¹³² Brutus, 360–361.

¹³³ Istvánffy, 42a.

legjobb színvonalú (de forrásszempontból legrosszabb) elbeszéléssé, olyan eredménnyel, hogy szuggesztíója alól a forráskritika követelményét kevéssé ismerő modern történetírók sem voltak képesek kivonni magukat. De Istvánffy sem tudta minden ízében átszerkeszteni a történeti valóságot; a hiteles hagyomány elemei át- meg átűtnek konstrukcióin. Ami Lőrinc papot illeti, e fontos hagyományelem — mint az imént láttuk —, az az el nem dolgozott varrat elbeszélésében, hogy a pap „*consilium*”-ai tulajdonképpen mégis csak a „Körös és a Maros közt” (azaz Gyula és Nagylak közt) befolyásolták Dózsa György elhatározását...

Marad végül egyetlen információ, amely Istvánffy Lőrinc papra vonatkozó elbeszélésében nem téves identifikációra, hagyománytorzulásra és korábbi források kombinatív értelmezésére vezethető vissza, minthogy egyedül nála szerepel: a ceglédi utalás. Csakhogy Istvánffy sem azt mondja, hogy Lőrinc „ceglédi pap” lett volna, hanem ezt: *Laurentius sacerdos e Ceglédio oppido. ... oriundum*. Az efféle megjelölések az ő elbeszélő stílusában többnyire származáshelyet jelölnek (pl. egyik legfontosabb helyén: *Georgium Siculum, Dosam cognomine, e Dalnoco oppido. ... oriundum*). Ez esetben kétféle megoldás lehetséges. Vagy csakugyan tudomása volt Istvánffynak arról, hogy a legendás pap ceglédi származású (de nem „ceglédi pap”) volt, vagy pedig egy újabb egybemosást követett el, ezúttal egy Dózsa seregében részt vett ceglédi pappal. Bármennyire is hajlunk az előbbire (Istvánffy legmegbízhatóbbnak éppen a nevek terén mutatkozik, ami erőteljes genealogikus beállítottságával, az ilyen irányú hagyományok gyűjtésével magyarázható)¹³⁴, bizonyosat e tekintetben nem mondhatunk, annyira elszigetelten áll Istvánffy ezzel az állításával.

Sajnos, e forráskritikai jellegű exkurzust nem takaríthattuk meg ahhoz, hogy lehántva a parasztháború második legjelentősebb személyiségéről a később hozzátapadt, téves és hamis elemeket, némi kerülővel visszajussunk témánkhoz. Figyelemre méltó ugyanis, hogy Lőrincet a források többsége ugyan *papnak* mondja (*presbyter, sacerdos, prete, pop stb.*), némelykor azonban határozottan szerzetesnek mondják.¹³⁵ Erre látszik utalni a pálos krónika említett helye is. A két Lőrinc konverzációja mögött a szerzetesi misztika lappanghat.¹³⁶ Márpedig a parasztzvezér Lőrinc nem lehetett pálos, mert a rendi krónika ezt feltétlenül megemlítené. Kápolna környékén, a gyakori „látogatások” mögött pedig egyetlen kolostor jöhet számításba: a váradi obszerváns ferences kolostor. Erről véletlenül azt is tudjuk, mint már előljáróban említettük,¹³⁷ hogy gárdiánja juttatta el — merőben „szabálytalanul” — a keresztesbullát Erdélybe, aminek következményeit az erdélyi alvajda június 7-i

¹³⁴ Istvánffy genealogikus beállítottságára jó fényt vet a Benda K. által újabban közölt levele is (fentebb, 128. jz.) Ez tükröződik egyébként saját és mások által készített jegyzeteiben, művéhez végzett anyaggyűjtésében is. Vö. Berlász J., Istvánffy Miklós könyvtáráról. OSZK Évkönyve, 1959. Bp. 1961, kül. 206—209, 221, 224.

¹³⁵ Lev Zdenek z Rožmitálu írja 1514. aug. 21-én budai hírek alapján, hogy „az a szerzetes, akinek kapitánysága alatt Magyarországon néhány tízezer ember volt, vereséget szenvedett”. Lehetőséges azonban, hogy a hírben már összekeveredett Lőrinc pap és a délvidéki szerzetes kapitány személye (vö. 111. jz.), mert tovább azt írja, hogy „Budára vitték, s ott katlanban megfőzték”. Archiv Český 7 (1887), 76—77. (A cseh szöveg fordítását e helyütt köszönöm meg Gyivicsán Máriának.) — Miksa császár 1514. aug. 5-i utasításának (Gmunden) legfrissebb magyarországi híre viszont kétségetlenül Lőrinc papra vonatkozik; eszerint „der bauern haupt, genant Jorg Zeckel” kivégeztetett, de „so soll derch glich auch *ain ander haubman an sein stat, vnnd nemlich ain munch* furgenomen vnnd yczt inn dieser sacht sein”. Staatsarchiv, München. A. A. Akten Nr. 716. Fekete Nagy A. hagyatékában). — *Verancsis*, 10.: „Hetedik keresztes [hadnagy] támada, *egy barát* Erdélyben... kit az János vajda megfogata és megsettete Kolozsvárott’ (hogy itt az emlékiró Lőrinc pap alakját „osztotta ketté”, lásd 119. jz.) — *Taurinus*, IV, 267—269.: „Tu vero, belli dux improbe, pessime *claustrii transfuga, Laurenti*, socis cum fratribus et vos satrapae, ad insanos torturi stabilitis ignes...” — *Tubero*, 334.: „...Martinus quidam et Laurentius *uterque religione sacri*...” — *Brutus*, 360. (akinek ugyan e helyütt nincs önálló forrásértéke): „...Laurentium quendam... et Martinum *eiusdem ordinis hominem*, qui cucullo et sacra vesta indutus, palam in mendicantium collegio sacra fecisset...”

¹³⁶ Lásd Kardos T. fentebb (125. jz.) id. tanulmányát és *uő.* A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955, kül. 385—386.

levelében csak e felkiáltásban tudta összefoglalni: „bárcsak örökre rejtve maradna”! Mindez, azzal a szereppel együtt, amit Várad játszott a parasztháború legkezdetén, már május dereka táján, s ami a ferences helytartónak ebbe az örkerületbe „statáriális” jogkörrel kinevezett vizsgálóbiztosa kinevezése háttérében gyanítható, továbbá azzal együtt, hogy Lőrinc pap minden jel szerint Várad felől csatlakozott Békés—Gyula tájkán május 22. után Dózsához, a legnagyobb mértékben arra enged következtetni, hogy Lőrinc pap eredetileg váradi obszerváns ferences szerzetes lehetett.¹³⁸ Ezt támasztja alá két látszólag jelentéktelen, de annál többet mondó motívum. A ferencesből lett reformátor, Benczédi Székely István tartotta fenn Lőrinc pap „nagybotú” jelzőjét. A kolduló obszerváns szerzetesek felszereléséhez tartozott a vándorlásuk alkalmával a kolduló bot (*baculum*), s éppen az az 1515. évi helytartói káptalan, amelyen — mint hamarosan rátérünk — egy sor fegyelmi intézkedés az elmúlt évi parasztháborúval függött össze, az önkényes keresztpredikációt eltiltó rendelkezést közvetlenül megelőzőleg mondta ki: a *baculumok* a jövőben ne legyenek „oly szabálytalanul nagyok”; ha bárki ilyet készít az előljárók ítélete szerint nyerje el büntetését, s a meglevők is vétessenek el.¹³⁹ A másik körülmény, hogy midőn Kolozsvárott, kivégzése előtt Lőrinc papot megmotozták, az oltáriszentséget találták nála.¹⁴⁰ A vándorpredikációra és misézésre *ad contratas* kivonuló obszerváns „cseri barátok” hordták így, kámszájuk alatt magukkal az oltáriszentséget. Az argumentumok köre ily módon szorosra zárult: Lőrinc pap igen nagy valószínűséggel eredetileg obszerváns ferences volt, és pedig minden jel szerint a váradi kolostorban, akit azonban bizonytalansággal azért neveznek olykor egyszerűen papnak, olykor szerzetesnek, amiért dunántúli társát *un capo, stato frate* megjelöléssel illették: egyike lehetett ő a ferences obszervancia „apostatainak”.

Végigtekintve ezek után a parasztháború legfőbb hadművelési színterein, Dózsa főhadának Maros-vidéki harcain és Temesvár ostromán kívül a júniusi kifejtlet idején a következő területek bontakoznak ki: a Délvidék Dunán inneni (Bodrog és Bács megyei) és túli (Szerémség) két tömbje, továbbá a június eleji hadműveletek¹⁴¹ ágai-ként a bihari (később Erdélybe is átnyúló) hadjárat, a Maros vidékről visszainduló, a Tiszán június közepe táján átkelő seregcsoportok előrenyomulása Pest, illetve a hevesi részek felé, Pest és Debrő ostroma. Ehhez képest a dunántúli, szabolcsi, ungi stb. frontok csak alárendelt mellékhadszínterek voltak. A kortársakban mindenesetre úgy rögződött meg, hogy nyolc nagyobb paraszti hadseregcsoport működött a parasztháború idején. Éppen nyolc kiemelkedő parasztkapitányt, „keresztes hadnagyot” ismerünk név szerint is. Dózsa Györgyön kívül négy világi személy van köztük: Dózsa Gergely (a pesti hadművelet parancsnoka), Nagy Antal, Pogány Benedek és Nagy Radoszláv (a Délvidék különböző pontjain), s a fő frontokon három szerzetes, Lőrinc pap (Bihar, Szilágyság, erdélyi részek), Mihály (Bács, Szerém-

¹³⁷ Lásd fentebb, 8. jz.

¹³⁸ Hogy Lőrinc pap eredetileg váradi ferences szerzetes lehetett, nagyjából a hivatkozott forrásbázison (de a fentebb vázolt forráskritikai szempontok, a hagyománytorzulás útjának kibontása nélkül) először Fekete Nagy A. fejtette ki kiadatlan kéziratában; eredményeit összefoglalta Barta G. i. m. (11. jz.), 112—113.

¹³⁹ „Item simili modo baculi non fiant sic excessivae magnitudinis; et si qui fecerint, similiter puniantur [ti. ad arbitrium praelatorum], et ab eis quoque, qui habuerint, auferantur.” Batthyány, *Leges* III. 668.

¹⁴⁰ „Et Laurencium exuerunt, et corpus diuinum apud se reperissent, et cum hoc damnauerunt ad mortem”. *Szerémi*, 70.

¹⁴¹ Vö. Szűcs i. m. (17. jz.), 28.

ség) és Márton barát (Heves). Két szerzetes mellékhadszintereken (Tolna, Ung) működött kapitányként. Őket ismerjük. A többiek, a kisebb szereplők névtelenek. De hogy léteztek, arra a további fejlemények engednek következtetni.

Lőrinc pap legyőzése, a parasztháború vérbefojtása után néhány nappal, 1514. augusztus 15-én az obszerváns ferences rendtartomány előjárói rendkívüli gyűlésre jöttek össze.¹⁴² A legfőbb, sőt alighanem egyetlen tárgykör az egész rendtartomány helyzetének (*totius nostre familie status*) felülvizsgálata volt. E célból vizitátorokat rendeltek ki valamennyi örkerületbe, hogy azokat *tam in capitibus, quam in membris* vizsgálják felül, s mindazt, ami jónak találtatik, dicséretben részesítsék, de ami, a jótól elfordult, igazítsák ki, az enyhébb *excususok* esetében maguk szabjanak ki büntetést, a súlyosabb ügyeket viszont a 1515. év pünkösdjére kitűzött helytartói káptalanra terjesszék fel. Ebből az alkalomból részletes instrukció készült a vizitáció során követendő eljárásról.¹⁴³ Miután a vizitátor megérkezett egy-egy kolostorba, másnap reggeli előtt felolvasta a helytartó kinevező rendeletét, s az engedelmességre való buzdító szavak után felszólított minden szerzetest, hogy bármi rendellenességről van tudomásuk, tegyenek bejelentést. A reggeli után aztán a vizitátor két választott baráttal együtt egyenként szólította be a kolostor tagjait és hallgatta meg a vallomásokat. Miután a kihallgatások befejeződtek, egy bizonyos napot tanácskozásnak szenteltek a büntetésmódok ügyében. Ha valamely feljelentett barát tagadta bűnét immár az egybehívott egész közösség előtt, s a bűn súlyos volt, de nem akadt megfelelő tanú, az egész kolostori közösség előtt tudakolták az igazságot, miközben a vádlottat kiküldték. „Ha bárkit súlyos és rendkívüli bűn miatt (*de peccato gravi et enormi*) vádolnának, ki kell hallgatni, s ha mentegetné magát, újra ismételjétek meg az inkvizíciót” — szól a szöveg, hozzátéve: „hacsak nem kell tartani botrányos apoztáziától (*de apostasia eius cum scandalo*), mert akkor el kell halasztani az ügyet”.¹⁴⁴ Miután tisztázták a tényállást és — kizárva a fiatal és laikus testvéreket — megtárgyalták az ügyet néhány fráterrel, döntöttek: felterjesztendő-e a vizsgálat eredménye a káptalanhoz, vagy sem. Ha igen, egy cédulán összefoglalták az eredményt, összehajtogatták, lezárták a kolostor pecsétjével, s kívül ráírták: „*Visitatio fratris N in loco t facta ad capitulum importanda*”. Az összegyűjtött fegyelmi ügyeket az egész örkerület végiglátogatása után, e cédulákon, magával vitte a vizitátor Budára.

Fennmaradt a vizsgálat alapjául szolgáló kérdőpontok jegyzéke is.¹⁴⁵ Mindjárt

¹⁴² „*Frater Blasius de Dees*” helytartó egy rendelete (*Super institutione visitatoris* címen a kódexben) „pro futuro capitulo vicariali in conventu nostro t XX [sic!] die mensis may, in festo videlicet Sacratissime Penthecostes celebraturum” rendeli el az általános vizitációt „eorundem venerabilium patrum die XV mensis augusti in loco nostro de t congregatorum usus consilio” (*Formularium* f. 67 v—68 v). Az előbbi napi dátum kétségtelen tollhiba. Dézsi Balázs helytartósága (1513—17) idején egy rendkívüli káptalan volt 1514-ben, de nem pünkösdkor, hanem május 1—3-án; a következő rendes káptalan 1515. május 27-én volt, majd 1517 pünkösdjén, május 31-én. A káptalan helyes dátumát, amelyre ez az előző évi, 1514. augusztus 15-i rendkívüli gyűlés utal, több, ezzel az irattal tárgyilag összefüggő darab tartotta fenn: „in capitulo sequenti anno XXVII may Bude, in festo videlicet Sacratissime Penthecostes celebraturum...” (f. 106 v); „in festo S. Penth. sequenti anno, scilicet 1515 XXVII may...” (f. 110), stb.

¹⁴³ *Modus visitacionis* címen: *Formularium* f. 73 v—76 v. — Ez esetben is összefüggő iratcsoportról van szó, amelyek minduntalanul kölcsönösen utalnak egymásra. Pl. ez instrukcióban: „secundo die ante prandium ostendatis litteras obedienciales...” (f. 75) utalás a fenti *institucio visitatorisra* (142. jz.). Alább: „...postea ostendatis litteras obedienciales, quibus precipitur discretus eligendus” (f. 76) utalás a *Visitatori de electione discreti* címen fennmaradt darabra (f. 110—111), amely ugyancsak biztonsággal 1514 második felére datálható (vö. 142. jz.).

¹⁴⁴ *Formularium* f. 75 v.

¹⁴⁵ Az irat címe *Informacio de punctis importandis*: *Formularium* f. 73—73 v. Itt is megtalálható.

az első pont: „*per signa vel facta szembetűnő, nyilvánvaló bosszú (vindicta manifesta apparens)*” esete. Egyéb vétkek (gyengék bántalmazása, kóros hazudozás, botrányos részegség stb.) közt kiemelkedik: „Gyalázkodó gáncskodás”, „tisztéletlenség az előjáróval szemben” és „súlyos testi bántalmazás vagy fenyegetés (*percussio vel comminatio gravis*)”.¹⁴⁶ Az egyes kolostorokban lefolytatott fegyelmi vizsgálat után következett aztán a káptalanra küldendő választmányi tagok megválasztása,¹⁴⁷ s a tíz vizitátor az inkvizíciós cédulákkal és a szavazatokról készített, hasonlóan lepecsételt cédulákkal (*vota fratrum*) együtt visszatért a helytartó székhelyére, Budára.

Az 1515. évi káptalant különös ünnepélyességgel készítették elő. A szokásos, szavazó atyákon kívül még egyéb szerzeteseket is felrendeltek, örkerületenként együttvéve legfeljebb 25 személyt.¹⁴⁸ Minthogy így módon a kolostorokból a legtekintélyesebb fráterek két-három hétre eltávoztak, az örökhöz intézett meghívólevélből kicsendül az aggodalom: különösen kössék a gvárdiánok és gyóntatók lelkére, hogy ügyeljenek a noviciusokra, nehogy elveszék a mértéket (*ne insolescant*). Hasonlóképpen vigyázzanak az újonnan felszentelt papokra, a fiatal klerikusokra és laikus testvérekre, nehogy menten feléledjenek bennük „a vakmerőség erői” (*ne statim temeritatis reassumant vires*).¹⁴⁹ Ilyen előzmények után gyűlt össze Budán 1515. pünkösdjén, május 27-én a helytartói káptalan, amely — mint már eddig is tudtuk —¹⁵⁰ határozataiban félreérthetetlenül utalt vissza az előző év engedetlen és szabálytalan keresztpredikátoraira, akik a helytartó engedélye nélkül „vették fel, adták vagy prédikáltak” a keresztet.

Ezt a határozatot követi — az előző év második felében az örkerületekben lefolytatott vizsgálatok folytatásaként — a súlyosabb bűnnel vádolt szerzetesek vallatásának és büntetésének részletes szabályozása. A konstitúció szövege már eddig is ismert volt; kódexünkben megvan ennek rövidebb, fogalmazvány jellegű változata.¹⁵¹ Eszerint a vádlott fráter a kolostor börtönében vagy fenyítőházában (*domus discipline*) tartandó egy hónapon át, miközben még megtarthatja kámzsáját, hetente

a hivatkozás: „*Processum visitacionis habetis in aliis litteris meis plenius explicatum*” (f. 73), azaz a *Modus visitacionis* c. instrukcióra (lásd 143. jz.)

¹⁴⁶ Megjegyzendő, hogy e fontos másolat is utólagos javítgatások, betoldások jegyeit mutatja, pl. *quintum* után a margón betoldva *sextum* (f. 73); alább ugyancsak „8. *percussio*...” stb. a margón utólag feljegyezve, mutatván, hogy az irat megszerkesztése már egybeesett a kódex készültével.

¹⁴⁷ *Formularium* f. 76 v.; erre külön utasítás készült: f. 71 v, 110—111.

¹⁴⁸ Itt újabb iratszoport tartozik össze (*Formularium* 78 v—81 v), amelynek tagjai kölcsönösen utalnak egymásra, s az egyik közbülső datálva van („anno gratie M. D. XIII”, f. 80.). E datált iratban: „*Quia nostrum vicariale capitulum...pro cuius celebritatis decore fratrum discretorum et honestorum aliquanta erit multitudo necessario convocanda...*” (f. 80.; ez megismétlődik f. 81) „*Numerus autem venientium de illa custodia sit usque ad XXV vestra persona et patre visitatore cum sociis computatis*” f. 79.

¹⁴⁹ *Formularium* f. 79 v—80. — Hogy ez idő tájt a fiatal szerzetesek terjesztették a nyugtalanságot a rendtartományban, alább látni fogjuk.

¹⁵⁰ Lásd a bevezetésben, 10. jz.

¹⁵¹ Batthyány, Leges III. 668—669. Vö. *Formularium* f. 50 v—51., lásd *Függelék*, 6. sz. Ehhez tartozik még a kánoni intéz formulája: „*Ego frater Blasius de Dees vicarius provincie Hungarie... admoneo te fratrem N de N, quod si deinceps fueris inventus in verbis ad libidinem provocativis et in pudiciis seu tactibus vel in comminationibus et minis seu sequestraris a socio fratre seu alio genere peccati, pro quo frater debet admoneri, postposito omni suffragio possis et valeas carceribus mancipari. Acta fuerunt hec die t, mensis t anno t in loco t in cella RP vicarii in presentia prenominatorum*”. A tanúk aláírása: „*Ego frater N presens fui ad suprascripta et manu propria scripsi*”. *Formularium* 51v, 53.

háromszor (hétfőn, szerdán és pénteken) kenyéren és vízen való böjtön, ugyanezek a napokon való fenyítés mellett. Eközben a gvárdián két tanú jelenlétében szabályos időközökben meglátogatja. A hónap elteltével tintát és papírt kap, hogy leírja vallo-mását, s a két tanú és a gvárdián jelenlétében aláírja azt. Ha saját vallomása szerint egyszerűen elítélhető, *iuxta delicti quantitatem (pro modo culpe)* szabják ki bünte-tését, miután elvették rendi öltönyét. Ha e hónap elteltével sem vall, kánoni intést kap és átadják a világi hatóságnak.¹⁵²

Arra már nincs adatunk, hány obszerváns ferences, s miképpen bűnhődött 1514-es tetteiért. Azt azonban beszélték, hogy Dózsa egyik alvezérének, Balog Ist-vánnak sikerült Munkács tájékára, s onnan a Kárpátokon túlra menekülnie, ahol is (Lengyelországban?) szerzetes lett.¹⁵³

*

A fejtegetéseink központjában álló kódex nemcsak ahhoz segít hozzá, hogy megfelelő forráskritikai elemzéssel kiegészítve a parasztháború problematikájának egy eddig kevésbé ismert részletét közelebből és forrásszerűen megismerjük, hanem ahhoz is, hogy a jelenség mögöttes hátterét és előzményeit megértsük. Az obszerváns ferencesek 1514. évi szerepe nem valami „Deus ex machina”, hanem egy évek óta magán a renden belül érlelődő ellenzéki mozgalom — minden jel szerint spirituális töltetű ellenáramlat — egyenes következménye, amelynek előzményei még az előző századba nyúlnak vissza, de határozott jelentkezése 1512—13-ban (sőt maga a törés, amelyből az 1514. évi „aposztatái” kikerültek) a kódexben ugyancsak forrásszerűen kitapintható. A kérdésnek ez az eszmetörténeti aspektusa azonban, amely még to-vább, a reformáció irányában nyílik ki, már túlmutat tanulmányunk keretein; bemutatására máshol találunk módot.¹⁵⁴

FÜGGELÉK

1

1514. április 25 k., Buda

[Dézi Balázs] helytartó a Bakócz Tamás esztergomi érsek és pápai legátus által reá ruházott hatás-körénél fogva megbizta a magyarországi obszerváns ferences helytartóság valamennyi őrét mint aldelegátusait, a keresztes bulla kihirdetésével és a keresztes hadjárat szervezésével

Accepi a reverendissimo in Christo patre et domino, domino Thoma tituli sancti Martini in Monte sacrosancte Romane ecclesie presbítero cardinali Strigoniensi ac Apostolice Sedis legato de latere quedam transumpta auctentica bulle apostolice super extensione et exequuione sanctissime cruciate et expeditionis contra Thurcos pro religionis Christiane et presertim huius regni Hungarie defensione indicte cum summaris et instructoriis, necnon litteris sue voluntatis et mandati, quibus me ad publicandum et exequendum facultates eiusdem cruciate specialiter deputavit ac delegavit huiusmodi sub tenore:

¹⁵² E legutolsó mozzanat nem teljesen világos. *Constitutiones*: „Quodsi convinci nequibit per propriam confessionem, moneatur canonicè, et postea apparente alio teste, procedatur contra eum tanquam contra convictum”. *Arctatio*: „Alias si infra mensem arctationis nil fatetur, exnunc eliberetur et reddatur ad actus legitimos...”

¹⁵³ Szerémi, 70.

¹⁵⁴ Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalom-történeti Közlemények. 1974. (sajtó alatt).

Thomas divina providentia etc.

Et quia (ut vestra novit p[aternitas]) cura me teneat commisse provincie, nequeo personaliter ad omnia loca eiusdem provincie accedere ad exequendum et publicandum huiusmodi facultates et litteras apostolicas, dividendum onus ipsum quo facilius portetur opere presencium duxi, non parvam de v[est]re p[aternita]tis solercia, industria et fidelitate summens fiduciam, commissa igitur mihi auctoritate, eandem v[est]ram p[aternitatem] per totum ambitum sue custodie in executione huiusmodi bullarum apostolicarum ac facultatum meum nomino et deputo subdelegatum cum illa ampla potestate et facultate, quam ipse ex preinserta ac apostolica commissione accepi, rogans et obsecrans eandem, ut in commissione huiusmodi tota animi diligencia et sedulitate superintendat, alios nihilominus ex fratribus sue custodie ad id idoneos, specialiter autem omnes patres g[uardia]nos eiusdem c[ustodie] ad huiusmodi executionem deputando, quos eciam ego auctoritate prefata deputo et per presentes subdelego, item bullas huiusmodi publicando et per alios publicari faciendo, ecclesias visitandas deputando, absolvendo, dispensando, confessionalia dando et alia faciendo, que mihi in dicta commissione conceduntur et iniunguntur, et ad hoc summo studio laborando, ut ista gracia ad omnium Christi fidelium noticiam cicius deveniat, ego enim quoad premissa omnimodam v[est]re p[aternita]ti facultatem in quantum possum per presentes tribuo et confero. Vale in domino et ora pro me. Ex conventu nostro t, die t etc.

FORMULARIUM f. 92—92 v, 94 (f. 93—93 v: közbeékelt cédula)

A másolat a kódex egy szerkezeti egységének második tagja, amelynek főcíme Circa iubileum, a jobb margó irányában található, kisebb betűkkel írt kiegészítéssel: vel cruciatam (f. 91 v). A megelőző másolat egy 1510-re datálható helytartói subdelegatoria a jubileumi bulla kihirdetésére vonatkozóan (f. 91 v—92; lásd 43. jz.), amelyet Vel sic átmenettel követ a közzölt szöveg. A datálás szempontjaira v. ö. 3, 4, 6. jz. és I. Bakócz eredetileg átírt, de a másolatból kihagyott kinevező oklevele feltehetően tartalmilag megegyezik a Váradi Ferenc püspököt Erdély területére azonos céllal, de vicelegátusi minőségben kinevező 1514. április 25-i oklevél szövegével (6. jz.)

2.

1514. április 25 után

Az örök megbízólevele a keresztpredikátorok részére

Ad bellum predicatoria^{a)}

Cum ex commissione r[everend]i p[atris] n[ostri], fratris t huius alme familie Hungarie vicarii dignissimi habeam fratres aliquos ad hanc sanctam expeditionem pro verbi domini predicacione, confessionibusque audientia ac ad exhortanda animandaque corda fidelium in eadem expeditione pugnancium deputare, vosque ad id iudicavimus idoneos, quapropter ad sal[utaris] ob[edientie] m[eritum] vobis harum serie iniungo, quod dum opus erit, cum M t dicte expeditionis rectore et duce proficiscamini, vobisque commissum negocium secundum gratiam ab alto vobis concessam fideliter et religiose pariter et devote exequentes, tempore opportuno ad locum vestre residentie redire teneamini, interea vero vos primum deo optimo, ac deinde universis, ut supra^{b)}

a) ii. Obedientia (f. 101 v) ad bellum. A predicatori szó kisebb, kurzív betűkkel. ^{b)} A formula folytatása az előző másolatban (In comitiva regie maiestatis, f. 102 v): „...ac deinde universis et singulis dominis patribus et fratribus ac confratribus nostris tam secularibus quam regularibus ac eciam cunctis Christi fidelibus et devotis cuiuscunque dignitatis, status, gradus et condicionis existant hominibus, ad quorum terras, dominia, conventus et loca vos venire contigerit, charius in domino commendando, rogans et obsecrans eosdem, ut si necesse fuerit, suum vobis auxilium, favorem pariter et amorem presentare velint.

FORMULARIUM f. 102 v—103. — A datálásra lásd 59. jz.

3.

1514. május 24—25 k., Buda

A helytartó biztost nevez ki a zavargások lecsendesítésére

Institutio commissarii in exiguo negotio. Ad conventum Budensem^{a)}

In Christo etc. Cum nuper in nostro vicariali capitulo etc. Denique tuam hortor p[aternitatem], nihilominus tibi committo, uti si quid adversi aliunde, maxime fratrum conventualium contra sacram nostri ordinis familiam suboriri contigerit, extunc iuxta tue providencie industriam modis

omnibus te opponere velis et debeas, concitataque disturbia sedare procures. Ego enim sic te meum (in hac parte dumtaxat) instituo commissarium, ut quitquid in mea et tocius familie persona cum fratribus discretis, prout ratio exigit, disposueris, prehabito semper reverendissimi domini conservatoris consilio, approbo et ratum habebo.

a) *Utóbbi három szó utólag, kisebb betűs kurzív írással a cím felé írva*

FORMULARIUM f. 111 v.

E szöveg csak bizonyos fokú valószínűséggel kapcsolható ide (lásd 9, 98. jz.), amennyiben a hivatkozott gyűlés azonos az 1514. évvel: nostra capitularis congregatio in loco Wyssegradiensis prima die may et sequentibus diebus... celebrata (f. 87)

4

1514. május—augusztus, Buda

A helytartó biztost nevez ki a jenői és pataki örkerület felülvizsgálatára
Alia de eadem^{a)}

In Christo sibi charissimo, venerando patri, fratri N de...^{b)} ordinis minorum etc. Frater B de...^{b)} eiusdem professionis etc. salutem et pacem in domino eternam cum benivoli cordis sincera charitate. Ex sacre nostre regule serie ad id me nosco firmiter fore obligatum, ut impositi mihi officii onus quanquam grave quod suscepi diligenti cura portarem atque singula loca ipsius vicarie peragrarem et fratrum in eisdem locis domino famulancium ordinem vite ac modum conversationis eorum diligenti indagine contemplerer, viderem, intuerer atque sollicita vigilancia prospicerem investigaremque attentius, si vel virtutum germina in eorum actibus lucide pullularent, vel (quod absit) si forte vepres viciorum in eisdem succrevissent, et ea quidem, que virtuosa et laude digna in eis invenirem, extollerem, magnificarem et pro posse exaltarem, ut de bono dietim in melius proficerent, sermone ipsos efficaciter animarem, ea vero, que vitam religiosam sunt offuscancia et denigrancia, per adiutorium gratie dei everlerem, destruerem et extirparem. Et revera licet ad hec peragenda cordi meo promptissima insit voluntas, ^{c)} facultas tamen ea adimplendi est ad presens a me sublata hinc infirmitatis cuiusdam molestia me retinente, inde vero etiam aliis causis me retrahentibus, etiam si sanitate poterem, sed ne per meam impotentiam fratres ipsi providencia eisdem necessaria sint privati, patrum discretorum usus consilio adherensque eorum monitis, ad duas custodias videlicet Jenew et Pathak te deliberavi destinandum, itaque de tua circumspectione et industria in nonnullis nostre familie negociis expertus, considerans nihilominus in te morum gravitatem, fervidum sancte religionis zelum et alia virtutum insignia, quibus ab altissimo decoraris sumpens precipue in domino fiduciam specialem, te in prenomatis custodiis ac earum locis meum commissarium auctoritate plenaria per presens instituo, mandans tibi ad meritum salutaris obedientie, quatenus dictum commissariatium officium suscipias susceptumque exerceas tua solita alias mihi nota prudentia, signanter autem assumpto tecum socio consolabili fratre videlicet N de t sacerdote, ad dictas custodias et loca ipsarum proficisci debeas, ibique fratres singulos, prelatos et subditos diligenter consideres et vite ipsorum ordinem attentius contempleris, et quod in vita eorum decorum et lumine virtutum fulgidum reperies, laudibus extollas et eos ad continuum profectorem virtutum animes et diligenter ortheris, id vero, quod statui regulari non concordat, de eorum medio amputes et delinquentes condigne subicias discipline, consulasque eisdem, ut iuste, pie, sobrie, caste et sancte vivere student ac honeste atque exemplariter consolentur sew conversentur. Porro ut eo liberius ac efficacius valeas tibi impositum officium exequi et ad utilem finem deducere, presentibus tibi facultatem concedo plenariam, quatenus ea facere in dictis custodiis possis, que presens facere valerem, omnesque causas cum discretorum patrum consilio possis decidere et penis ultimis delinquentes valeas subicere, et insuper si inevitabilis necessitas id requireret, tunc de una illarum custodiarum fratres ad alteram earum valeas translocare mea eis auctoritate precipiendo se transferendi, verum magis ero contentus, si in suis custodiis stabiliter permanebunt domino laudabiliter famulando. Paregratis autem predictis custodiis et debito laudabilique fine cunctis terminatis cum tui itineris prenominato socio sew comite fratre t rursus ad mei presenciam reverti teneris. Cunctis autem patribus venerandis et fratribus in domino dilectis dictarum custodiarum te in domini nostri Jhesu Christi charitate viscerosius quo possum et charius recomendo recipiens in meam personam omne charitatis beneficium, quod tue persone ab ipsis fuerit quoquo modo impensum, valeas postremo, quod dictarum custodiarum fratres, tam prelati quam subditi in omnibus, que tuum concernunt officium, humiliter pareant et intendant. Vale in domino, quem pro me devocius exorate. Datum anno Christiane salutis

a) *T. i. institutione commissarii, l. f. 12 v. b) A névkihagyás egyik fajta jelölése c) Az arenga*

kezdetétől (Ex sacre nostre...) idáig a szöveg néhány eltérésétől eltekintve azonos egy másik iratával (Brevis exhortatio scribenda fratribus, ad quos personaliter attingere nequit), amelyben az excusatio így folytatódik: hinc me moles et infirmatis corporis, illinc r[e]verendij p[atris] commissarii adventus et meus illi occursus, sed et veruferorum truculenta rabies et diversa hincinde familie nostre negocia prevenerunt... (f. 46)

FORMULARIUM f. 14 v—16 v. — A datálásra lásd 104. jz.

5

1514

Feljegyzés a rend aposztatáiról

Nota circa agenda

Primo, quod apostatam nostre religionis possit et prelatum, et communis frater tam in loco, quam in contratis detinere, nec dimittatur talis ulterius divagari et malum malo accumulare, sed nec mittatur post patrem vicarium vel alium prelatum, quin potius detineatur et incarceretur, et tandem intimetur patri vicario eius incarceratio et apostasia, ut limitet suam punitiam vel decernet, quid inde sit facturus.

FORMULARIUM f. 72. — A datálásra lásd 102. jz.

6

1515. május 27. k., Buda

Fogalmazvány jellegű feljegyzés a vétkes fráterek vallatásáról

Arctacio legitima

Ponatur t in carcerem ad dicendam veritatem non ablato habitu religionis, et teneatur ibi per mensem unum, quia^{a)} in qualibet septimana ter jeuniet in pane et aqua, ut 2^a, 4^a b) et 6^a c) feriis, et hiisdem diebus^{d)} disciplinetur per manus prelati vel alterius.^{e)} Tandem detur sibi atramentum, et si duobus testibus presentibus fassus fuerit et manu propria conscripserit, nominando eciem illos testes, coram quibus fatetur, tunc auferatur capucium eius et maneat in carcere pro modo culpe, omni sexta feria jeiunando ibi in pane et aqua et disciplinetur illo eodem die per manus alterius. Alias si infra mensem arctacionis nil fatetur, exnunc eliberetur et reddatur ad actus legitimos in amen coram duobus testibus et manu propria testium conscriptis admoneatur canonicè, ut si deinceps talia fecerit, sine misericordia carceri mancipabitur.

a) következik habeat áthúzza b) javítva, sejtetőleg 3^a -ról c) más — kivehetetlen — számról javítva b) hiisdem diebus a sor fölé utólag beírva; a sorban folytatólag, de kihúzza: omni sexta feria e) prelati vel alterius a sor alá utólag beírva; a sorban folytatólag, de kihúzza: gwardiani illius loci et non alterius f) omni — alterius utólag, a margón betoldva

FORMULARIUM f. 50 v—51.

Az 1515. május 27-i budai káptalani constitutiones megfelelő részlete: talis frater possit arctari ad dicendam veritatem in domo disciplinae. Et hoc tali modo fiat, quod videlicet detineatur in domo disciplinae sine amotione capucii cum ieiunio panis et aquae ter in hebdomada, et disciplina similiter ter in eadem, secunda scilicet, quarta et sexta feriis per mensem seu ad arbitrium praelatorum...deturque illi atramentum ad scribendum, si quid fateri voluerit; et quidquid scribendo fatebitur, fiat fassio coram guardiano vel alio prelato ac testibus praescriptis, qui se ad fassionem subscribant. Quodsi convinci nequibit per propriam confessionem, moneatur canonicè, et postea apparente alio teste, procedatur contra eum tanquam contra convictum. Batthyány, Leges III. 668—669. A javítások e határozatnak megfelelően eszközöltettek.

Szűcs Jenő

Rövidítések jegyzéke:

- Acta Tomiciana** = Tomus tercius epistolarum legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum serenissimi principis Sigismundi regis ... per Stanislaum Gorski cancellarium Cracoviensem et Plocensem AD 1514—1515. Poznan 1853.
- Barbaro** = Storia Veneziana di Daniele Barbaro dall'anno 1512 al 1515 supplita nella parte che manca colla Storia Segreta di Luigi Borghi. Archivio Storico Italiano 7/2 (1844), 1053—1056.
- Bartholinus** = Odeporicon id est itinerarium reverendissimi in Christo patris et domini Mathei S. Angeli cardinalis Gurcensis... quaeque in conventu Maximiliani caesaris augusti serenissimorumque regum Vladislai, Sigismundi ac Ludovici memoratu digna gesta sunt per Riccardum Bartholinum Perusinum edita. Viennae 1515. (OSzK)
- Batthyány** = Leges ecclesiasticae regni Hungariae. Ed. I. Batthyány. III. Claudipoli 1827.
- Bécsi kódex** = De bello cruciferorum in visceribus regni Hungariae patrato et exorto. Kiad. Kluch J.: Történelmi Tár UF 6 (1905), 273—276.
- Brutus** = Brutus János Mihály Magyar törtéirája, 1490—1552. Közli Toldy F. MHH Scriptorum XII. Pest 1863.
- Cronica seu origo** = Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie. Kiad. Toldy F., Analecta Monumentorum Hungariae. I. H. n. [1871]
- Cuspinianus** = Diarium Joannis Cuspiniani prefecti Vrbs Viennensis de congressu caesaris... et trium regum... in urbe Viennensi facta. Viennae 1515 (OSzK)
- I Diarii di Sanuto** = I Diarii di Marino Sanuto. Ed. N. Barozzi, G. Berchet, R. Fulin etc. XVIII, XIX. Venezia 1887. [Wenzel G. kiadása: MTT 24 (1877) a magyar vonatkozásokról sem teljes, helyenként hibás is.]
- Formularium** = Formularium in usum ordinis fratrum minorum regularis observantiae in Hungaria. OSzK, Cod. lat. 432.
- Ianus Vitalis** = Iani Vitalis Panormitani de Vngarorum cruciata facta anno MDXIII et de infanda saevitia utrinque patrata et de nostrorum temporum invidia. Romae 1514. és: *I Diarii di Sanuto* XIX. 99—103.
- Iovius** = Pauli Iovii Novocomensis Opera quotquot extant omnia. Basileae 1578.
- Istvánffy** = Nicolai Istvanffii Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae 1724.
- Karácsonyi** = Karácsonyi J., Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. Bp. 1922, 1924.
- Márki** = Márki S., Dósa György. (Magyar történelmi életrajzok). Bp. 1913.
- Palacky** = Palacky, Fr., Geschichte von Böhmen. V/2.
- Szerémi** = Georgii Sirmiensi Epistola de perdicione regni Hvngarorum. Kiad. Wenzel G. MHH, Scriptorum. I. Pest 1857.
- Taurinus** = Stephani Taurini Olomucensis Stauromachia id est cruciatorum servile bellum. Ed. L. Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recent. Aevorum, Saec. XVI.) Bp. 1944.
- Tubero** = Ludovici Tuberonis Commentariorum de temporibus suis libri XI. Scriptorum Rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Ed. J. G. Schwandtner. Vindobonae 1746.
- Verancsics** = Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt. [Verancsics Antal névtelen magyar krónikása]. Verancsics Antal összes munkái. Közli Szalay L. II. MHH, Scriptorum III. Pest 1857.
- Wadding** = Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum, auctore L. Waddingo. XV., XVI. (Ed. tertia, J. M. Fonseca Ab Eborae). Quaracchi 1933.
- Wunderzaichen** = Ain groß wunderzaichen das do geschehen ist durch das creütz, das ain cardinal hat auß geben inn dem gantzen Hungerischen land wider die Turcken. [A május 25. és június 16-i tudósítást együtt tartalmazó példány: Nürnberg 1514 (vö. Weiler, Rep. 868.) München, Bayerische Staatsbibliothek, Rar. 351.]

ФРАНЦИСКАНЦЫ—ОБСЕРВАНТЫ И КРЕСТЬЯНСКАЯ ВОЙНА В ВЕНГРИИ В 1514 Г.

Енё Сюч

Автор статьи определяя и анализируя один из находящихся в Гос. Библиотеке им. Сеченьи кодексов (Cod. lat. 432), а также пользуясь методами источниковедения освещает неизвестный до сих пор аспект истории крестьянской войны 1514 года.

Этот кодекс, которого ранее не подвергали историческим исследованиям, является формулярной книгой, содержащей внутренний регламент ордена францисканцев—обсервантов в Венгрии. Книга — как установил автор статьи — большей частью была составлена писарем викария Балажа Дежи в конvente в Буде, не позднее, чем между 1515 и 1517 гг. (затем работу продолжили несколько лиц вплоть до 1525 г.), таким образом, что составитель книги выбрал образцы из архива, находившегося в ризнице конвента братии. Следовательно, наряду с копиями других документов и разными случайными записками благодаря этому писарю дошли до нас более или менее полные копии 188 грамот и других документов. Среди них 99 документов снабжены датой или могут быть отнесены к определенной дате, причем почти девяносто процентов их возникли между 1509 и 1517 гг. Это, наряду с другими обстоятельствами делает вполне вероятным, что первый составитель формулярной книги и автор хроники ордена францисканцев периода после 1510 г. было одно и то же лицо — Иштван Иваничи. Автор статьи знакомит читателей с содержанием формулярной книги по важнейшим ее разделам, указывая на то, что кодекс сохранил весьма важную группу источников, так как из подлинников точно определенных документов 45 возникли именно в 1514—1515 годах.

В втором разделе статьи автор на основе свидетельства этих и других источников определяет роль ордена францисканцев—обсервантов в крестьянской войне. Объявление буллы о крестовом походе по всей стране за исключением столицы и Трансильвании являлось задачей викария ордена францисканцев—обсервантов, но в то же время первые организаторы созревавшего крестьянского восстания — „лживые и вражеские крестовые проповедники” — также в значительной части своей являлись францисканцами, правильнее „вероотступниками” ордена францисканцев.

Наиболее ранние очаги крестьянского восстания 1514 г., доказываемые источниками, все совпадали со значительными монастырями провинции ордена францисканцев — обсервантов, с теми районами, (кустодии в Енё, Патак, Уйлак), где дисциплинарные дела викарием возбуждались еще летом 1514 года. В венгерской провинции ордена францисканцев в середине мая 1514 г., в начале крестьянского восстания произошел глубокий раскол: начальству ордена было поручено усмирить восстание, но в то же время активное меньшинство членов ордена встало во главу крестьянских отрядов. В трех из восьми важнейших театров военных действий крестьянского восстания (комитаты Бихар, Бач и Серем, а также Хевеш) военачальниками являлись монахи, вероятно апостаты—францисканцы, в двух же менее важных театрах военных действий (комитаты Тольна и Унг) также два монаха руководили повстанцами. Автор на основе подробного анализа источников рассеивает туман, покрывший до сих пор фигуру виднейшего младшего начальника Дьёрдя Дожи — священника Лёринца, — и делает в большой степени вероятным, что этот вождь боев, проходивших в комитате Бихар, но распространившихся и на Трансильванию, был не кем иным, как бывшим монахом варадского ордена францисканцев — обсервантов, ставшим апостатом ордена. После поражения крестьянского восстания в августе 1514 г. возбудились широкие дисциплинарные дела по всей территории викарии францисканцев в Венгрии, которые закончились постановлениями соборного капитула, подробно урегулировавшими меры наказания монахов повинных в участии крестьянского движения.

Раскол среди членов ордена францисканцев—обсервантов в 1514 году произошел не без предшествующих событий. Анализируемый автором кодекс бросает свет на тот факт, что радикальное, оппозиционное течение спиритуалистического характера — „бунт” молодого поколения — еще в 1512—1513 годах оказался в резком противоречии с начальством ордена; вряд ли может быть сомнение в том, что большинство проповедников—„вероотступников” крестьянской войны вышло из рядов монахов, исключенных из ордена на соборном капитуле 1513 года. (Этот идеологический фон вопроса, несомненно связанный с предисторией реформации, автор подробно освещает в статье, которая будет напечатана в журнале Irodalomtörténeti Közlemények (Историко—литературные сообщения) в 1974 г.

В приложении к статье *in extenso* сообщаются те части текста кодекса, которые самым непосредственным образом связаны с историей крестьянской войны 1514 года.

L'OBSERVANCE FRANCISCALNE ET LA GUERRE DES PAYSANS DE 1514

Jenő Szűcs

Dans son étude, l'auteur définit la provenance, analyse et met en valeur le contenu d'un manuscrit (Cod. lat. 432.) de la Bibliothèque Nationale Széchényi, puis, en procédant à des études critiques de sources plus étendues, met en lumière un aspect encore inconnu de l'histoire de la guerre des paysans de 1514 de la Hongrie.

Le manuscrit jusqu'à présent non utilisé par les recherches antérieures est un recueil de formules servant la gestion interne de la province observantine franciscaine de la Hongrie qui fut rédigé — comme il a été établi par l'auteur de l'étude — pour la plupart par le secrétaire greffier du vicaire Dézsi Balázs dans le convent de Buda entre 1515—1517 au plus tard (puis ce travail fut continué par d'autres jusqu'à 1525) de façon qu'il choisit les pièces modèles des archives conservées dans la sacristie du convent et ainsi faisant, il conserva avec d'autres copies et notices de circonstance la copie plus ou moins indemne de 188 chartes et documents. De ceux-ci, 99 sont datés ou datables et proviennent, en 9/10 des années entre 1509 et 1517, ce qui rend vraisemblable avec d'autres circonstances que le premier rédacteur du recueil des formules fut le même que l'auteur de la partie ultérieure de 1510 de la chronique franciscaine, István Ivanicsi. Dans son étude, l'auteur expose le contenu du recueil des formules d'après les unités principales structurales de celui-ci et souligne que le manuscrit a conservé un ensemble de sources très important, puisque 45 des originaux des documents datés furent établis entre 1514 et 1515.

Dans la part II de l'étude, l'auteur brosse un tableau sur la foi de cet ensemble de sources et d'autres sources du rôle des franciscains observantins (récollets) dans la guerre des paysans. La publication de la bulle de croisade fut confiée, à l'exception de la capitale et la Transylvanie, au vicariat observantin franciscain, mais les premiers organisateurs de la révolte paysanne qui couvait déjà — les «prédicateurs traitres et ennemis de la croisade» -- venaient pour la plupart de l'ordre des franciscains ou des «apostats» de cet ordre. Les premiers foyers de la guerre des paysans qui peuvent être définis par des sources coïncident aux plus importants cloîtres de la province observantine, aux custodies (custodia de Jenő, Patak, Újlak), où les enquêtes disciplinaires du vicaire furent commencées en 1514 déjà. Un divorce profond intérieur coupa en deux la province hongroise vers le milieu du mois de mai, au début de la guerre des paysans: les supérieurs reçurent l'ordre d'apaiser la révolte, alors qu'une minorité active se mit à la tête des troupes des paysans. Des huit théâtres d'opération importants de la guerre des paysans trois étaient sous le commandement de moines (Comitats Bihar, Bács et Szerém et Heves) qui étaient tout probablement des apostats franciscains, deux autres moines commandaient les insurgés dans des théâtres d'opération secondaires (Comitats Tolna et Ung). L'auteur, en faisant appel à une analyse détaillée de critique des sources, éclaircit le doute qui enveloppait la figure de l'abbé Lőrinc, lieutenant le plus marquant de Dózsa, en démontrant avec beaucoup de vraisemblance que le chef des combats de Bihar — qui s'étendèrent plus tard sur la Transylvanie également — fut originairement récollet de Várad, l'un des apostats de l'ordre. Après le mois d'août 1514, à la suite de la chute de la révolte des paysans, des enquêtes disciplinaires très vastes furent ouvertes sur tout le territoire du vicariat hongrois, qui se terminèrent par les décisions capitulaires de 1515 réglant dans les détails les peines à infliger aux moines coupables.

Le divorce interne qui coupa en deux en 1514 l'observance franciscaine en Hongrie ne survint pas sans événements antécédents. C'est le même qui jette une lumière sur le conflit qui opposa le courant radical d'opposition de caractère spiritualiste en 1512—1513 déjà aux supérieurs de l'ordre; une vraie rébellion de la jeune génération, tout probablement les prédicateurs apostats de la croisade de la guerre des paysans se recrutaient dans la plupart des congréganistes expulsés en 1513 de l'ordre par décision du chapitre. (Le fond d'histoire des doctrines de ce problème qui marque nettement déjà aux commencements de la Réforme, sera expliqué par l'auteur en détails dans son étude qui sera publiée dans *Irodalomtörténeti Közlemények*, année 1974).

L'Appendice de l'étude publiée *in extenso* les passages du texte du codex qui se rattachent directement à l'histoire de la guerre des paysans.